

१८८६

म. ग्रं. सं. ठाणे .	
विषय	११/२५
सं. क्र.	१०००००

नं १००१

शेन १८८६

भारती ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा.

३- गीत - लक्ष्मीकृत

४- वि. मा. महाशिम.

५- गीत - ~~१०००००~~

१०१

सं. क्र. ११९

नाटक

वल्हभानुनय.

वा. ना.

११०

हैं नाटक

३०
०२/१७

महाकवि शेक्सपियरकृत.

" ALL'S WELL THAT ENDS WELL "

याचे आधारे

विष्णु मोरेश्वर महाजनि एम. ए.,

एड्युकेशनल इन्स्पेक्टर, वऱ्हाड,

यांनी रचिले

ठाणे.

पुणे येथे

" आर्यभूषण " छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

~~१८८७~~

१८८७.

(हा ग्रंथ रजिस्टर करून ग्रंथकर्त्याने सर्व हक्क आपले स्वाधीन ठेविले आहेत)

किंमत ४१२ आणे.

उपोद्धात.

—००२०००—

“वल्लभानुनय” याचा अर्थ “वल्लभ हणजे प्रिय अर्था-
 ति याची समजावणी.” पतीने पत्नीचा त्याग केला अस-
 ने खटपट करून त्याचे मन आपणाकडे ओढून घेणे,
 चे नांव अनुनय. शेक्सपीयरने आपल्या नाटकाला प्रथमतः
 रासरी यांच अर्थाचे नांव दिले होते. “Love’s Labour’s
 Won” याचा शब्दशः अर्थ “प्रेमाचा यत्न सफल झाला.”
 नांव “वल्लभानुनय” याहून फारसे दूर नाही. कवीने
 आपल्या बुद्धीच्या अपरिपक्व दशेत लिहिला, परंतु
 तो बुद्धि परिणत झाल्यावर त्यावरून त्याने आपली ले-
 फिरविली, त्या वेळीं बऱ्याच स्थळीं फेरफार करून
 कवीने शोध घातले, व ग्रंथाचे मूळचे नांवही बदलले.
 लून तो ग्रंथ आतां “All’s Well That ends Well”
 “परिणामी गोड ते गोड” या नावाने प्रसिद्ध आहे. तरी
 ग्रंथांत ठिकठिकाणीं दोन्ही नामांचा निर्देश केला आहे.

मूळ ग्रंथांत आणि त्याच्या या प्रतिकृतींत क्वचित् फरक
 कां केला आहे हे सांगण्याचे प्रयोजन नाही. ज्यानी “तारा नाट-
 क” किंवा “मोहविलासित” नाटक वाचिले असेल त्यांना
 ते ठाऊकच आहे. इतरांनी त्या नाटकांच्या आरंभी दिलेली
 प्रस्तावना वाचिली असतां, त्यांस कळून येईल.

रूपांतर (Adaptation) करितांना केवळ नामांतर केले
 सा पुष्कळांचा समज झाला आहे. व असाच आमचे परम
 मित्र कैलासवासी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचाही झाला
 ता असे दिसते. परंतु असा आक्षेप घेणारांनी मूळ व प्रति-

कृति हीं जवळ जवळ ठेऊन पाहिलीं असतीं तर त्या आं। पास जागा राहिलीं नसती. तारा नाटकांत व याही नाटकांत स्थल दक्षिणात्य कल्पून विजयानगर ऊर्फ विद्यानगर ह्मणून जी हिंदूंची राजधानी होती, त्या वळच्या स्वरूपाचें चित्र आणण्याचा यत्न केला आहे. तारा नाटकांत “विजयानगर” याचें शब्दांतर करून “विजयपुर” असा शब्द योजिला होता; परंतु “जावळी महाल”—“डोंगर”—इत्यादिकांवरून चाणाक्ष वाचक तो प्रदेश व काळ ओळखून काढतील असें वाटलें होतें. परंतु टीकाकारांना निदान ही ग्रंथकर्त्याची योजना समजून आली नाही असें दिसतें. असो. त्याच काळास अनुसरून हाही ग्रंथ रचिला आहे ह्मणून थोडेंसे जास्त लिहिलें पाहिजे.

दक्षिण हिंदुस्थानांत मुसलमानां राज्यें “ब्राह्मणी” शालें, त्याच राज्यांतील बड्या बड्या सरदारांनीं पांच छोटेखानीं राज्ये स्थापिलीं. त्या वेळीं विजयानगर येथें हिंदु राजा होता, व तो पुष्कळ वर्षे आपली गादी संभाळून होता. परंतु शेवटीं मुसलमान राजांनीं आपआपसांत जरी यादवी माजविली होती, तरी या हिंदूचें राज्य मोडण्याकरितां एका करून लयास नेलें. विजयानगरचें राज्य आपल्या वैभवकाळीं लहानसान नव्हतें, दक्षिणेंत तें साम्राज्यच होतें, व यांत बरेच “सामंत” [ऊर्फ सांवत] होते, कांहीं “सामंत” अर्थे “स्वतंत्र” अर्थे “परतंत्र” असे होते. यांतीं एक “सामंत” “तारा नाटकांतील” राजा बनविल होता; व दुसरा या नाटकांत “पांडुरंगपुर” ऊर्फ “पंटरपूर” येथील राजा बनविला आहे. “वेणुग्राम” (२ वेळगांव); “बावधन”, “सुधोळ” “चंद्रभागा

नस्थान ” इत्यादिकांबद्दल जास्त लिहिण्याची जरूरी नाही. साम्राज्यांत सामंतचक्र एकछत्र राजाचे चरणीं लीन होत असत, त्यांच्या आज्ञा मान्य करीत, हे तर सांगायला नकोच. याचा मासला म्हाटेशाईतही पुढे दिसून आला. यूरोप खंडांत त्याच वेळीं जीं लहान लहान साम्राज्ये होती, त्यांतील एकछत्र राजांचा अधिकार बरोच मोठा होता, तशाच प्रकारचा अधिकार इकडेही असावा, अशीं जीं थोडीं बहुत प्रमाणे उपलब्ध आहेत त्यांवरून अनुमान करितां येते. आणि प्रमाणे थोडीं असलीं किंवा मुळींच नसलीं, तर कवीच्या कल्पनेस स्वैरविहार करायला सांपडते, हे सुप्रसिद्धच आहे. ह्यणून विजयानगरच्या महाराजांनें शूरसेनास जानकीशीं विवाह कर असें ह्मटल्यावरं त्याच्यानें ना ह्यणवेना. असें नाटकांत कवीनें वर्णिलें आहे तें योग्यच वाटेल. *

प्रकृत नाटकांत विजयनगरचे राज्य लोपण्यापूर्वींचा काळ कल्पिला आहे. मुसलमानी राजांचा अंमल चंद्रभागा उतरून दक्षिणेकडे आला नव्हता, तरी तो समय जवळच येऊन पला होता. प्रहारवर्ष्यानें शूरसेनाच्या मदतीनें तूर्त मुसलांचा लोटा तह करून थांबवून धरिला होता. या काळाला धरून जमेल तितका भाग घातला आहे. मूळांतल्या काळ आणि हा काळ सुधारणेच्या मानानें साखेच होते, ह्यणून प्रकृत ग्रंथकाराला रूपांतर करितांना फारशी अडचण पडली नाही, आतां त्या काळाला अनुसरून कितपत हा ग्रंथ आहे हें पाहण्याचें काम इतिहासज्ञांचें आहे.

* हल्लीं हा पोर्लादकल एजट यानीं एखादा संबंध जुळवून आणिल्लो असता आमच्या राजांस ना म्हणवत नाही, हें संस्थानांतील राहणाऱ्यांस ठाऊक आहेच.

आतां या नाटकांतील मुख्य मुख्य पात्रांच्या संबंधानें कांहीं थोडे लिहितों.

प्रथमच सांगितलें आहे कीं हा ग्रंथ कवीच्या उत्तम ग्रंथांच्या तोंडीचा नाही, तरी कवीनें पुढें त्यावरून हात फिरविल्यामुळे मधून मधून भावी कल्पनेचे व रसाचे मातले दृष्टीस पडतातच. तरी या नाटकांत बीज नाही असें नाही. कवि हा ग्रंथ लिहिते वेळीं तरुण होता, तेव्हां तरुणांच्या इच्छा त्याचे मनांत वागत होत्या. कुलमहात्म्यापेक्षां शीलमहात्म्य गुणमहात्म्य व विद्यामहात्म्य हीं मोठीं, असें तरुण पुरुष वेळींअवेळीं प्रतिपादन करितात. तेंच प्रतिपादन कवीनें या नाटकांत केलें आहे. शूरसेन आणि जानकी यांच्या कुलशीलांचा विरोध योजिला आहे. तुल्य गुण वधूवरांचा संबंध जुळविण्याला ब्रह्मदेवास फार पंचाईत पडते असें कविवर्य कालिदासानें लहलें आहे तें खरें. जगांत विषम वयांचीं जोडपीं जरी फारशीं नसतात तरी विषम गुणांचीं, विषम शीलांचीं, व क्वचित् विषम कुलांचींही जोडपीं पुष्कळ आढळांत येतात. अशीं जोडपीं यावज्जीव दुःखांत दिवस घालवितात, अशी कल्पना जगाला वरवर पाहणारे करोत; परंतु ज्यांनीं लहणून पुष्कळांचे संसार पाहिले असतील, मग ते संसार सुधारलेल्या युरोपियन राष्ट्रांतील कन्यांच्या स्वयंवरावर रचलेले असोत, अथवा आपल्या अर्ध सुधारलेल्या हिंदुस्थानांत मातां पित्यांच्या इच्छेवर रचलेले असोत, त्यांना असें आढळून येईल कीं संसारसुख नवऱ्यात्रायकोच्या परस्पर सहिष्णुतेवर अवलंबून आहे. जोपर्यंत विवाह झाला नाही, तोपर्यंत कितीही परीक्षा करा, दंपती तुल्यगुण आहेत अशी खातरी करितां येत नाही. खरा विवाह झाल्यावर नवऱ्यात्रायकोस आढळून येतेच कीं

कांहीं कांहीं विचार एकमेकांचे जुळत नाहीत. भिंत बांधतांना जसे वाकडे तिकडे दगडांच्या अणकुच्या गवंड्याला हातोड्याने तोडाव्या लागतात, तरच ते दगड बरोबर बसतात. तसेच संसाराची ही भिंत रचितांना स्त्रीपुरुषांस परस्परांच्या जुळणाऱ्या विचारांस थोडा थोडा छटा द्यावा लागतो. प्रसंगीं अशीं जोडपीं बनून येतात कीं त्यांमध्ये समसमान गुण दिसायला मुळींच नसतात. अशांच्या संसारांचें पुष्कळदां मातेरें होतें; परंतु क्वचित् प्रसंगीं प्रभूच्या कृपेकरून दोहोंतून एक (स्त्री किंवा पुरुष) थोडी पड घेऊन आपल्या दुसऱ्या अंगाला आपल्या बरोबरीला आणून सोडतो. अशा दैवशाली घराण्यांचे चित्र या नाटकांत कवीने काढण्याचें योजिलें आहे. शूरसेन मोठ्या कुळांतला—जहागीरदार—श्रीमंत—शूर—पदरीं माणसें फार—असा आहे. जानकी गरीब वैद्याची पोर—अनाथ—गरीब—अबला—आणि आश्रित अशी आहे. अशांचा विवाह लावून देण्याच्या खटपटींत साधारण कवि कधीं पडावयाचे नाहीत, परंतु असाच प्रसंग खऱ्या कवित्वाचा निकष होय. खरोखर हें नाटक हल्लीं जें नाटक मुंबईस दोन वर्षे चाललें आहे, त्याच्या उलट आहे. यांत जानकी वादी असून तिने आपल्या पतीस राजाच्या कोर्टांत एका अंशानें खरें, पण खरोखर हृदयस्थ जो मुनि प्रकरणांचा निकाल यथान्याय देतो त्याच्या कोर्टांत, जाला आणून त्याला जन्मभर कैदीची शिक्षा देवविली ! आणि चमत्कार हा कीं तो शूरसेन शूर असून या “ सव्वामणाच्या बेडीस ” शेवटीं खुष झाला ! याचें नांव न्याय ! आणि येवढ्या सर्व अचाट कृत्याला तिला साह्य कोण होते ? कोणी व्यवहारपटु किंवा नयनिष्णात वावदूक ? अथवा कोणी धनाढ्यसाधु ?

किंवा कोणी दयार्दान्तःकरण हणून कचित् प्रसंगीं सहज आकृष्यमाण असा एकादा परमपूज्य ऋषि? छे ! अशांचें तिला साहाय्य नको होतें. तिचे मदतगार हणजे एक तर तिच्यासारख्याच दोन तीन अबला, त्यांतून दोन विधवा आणि त्याही वृद्ध.—आणि दुसरी तिची प्रीति अथवा पाहिजे तर भक्ति असे हणा. ही प्रीति किती “ व्यापक ” आहे ! व तिला किती आधार देत आहे ! जातीची स्त्री—लहान कुळांत जन्मलेली, परंतु एक ठिकाणीं राहिल्यानें तिचें प्रेम शूरसेनावर असलें. शूरसेन दुष्प्राप्य हें तिला ठाऊक. पण तिचा उपाय काय? या प्रेमांतच तिचा अंत झाला तरी तिला पुरवला. अशा स्थितींत त्याला दरवारचें बोलावणें आलें. मग काय विचारितां ? तिच्या मनाची चलविचल झाली. ती आपलें प्रेम दाबूं लागली. पण दुटप्पी भाषणांनीं (अंक १ प्र. १) तें बाहेर पडूं लागलें. वाचाल येऊन तिच्यापुढें वदबद करायला लागला, आणि अशाच्या संगतीनें आपला वल्लभ विजयानगरास एखाद्या भलतीसच “देवी” “ जीवित ” “ द्वितीय हृदय ” हणून फशीं पडेल अशी भीति तिला वाटून त्याच्या मागोमाग जाण्याचा विचार तिच्या मनांत आला. तेव्हां, पूर्वी नव्हे, तिला आपल्या बापाच्या औषधाची आठवण होऊन राजाला आपल्या हातून गुण येईल असे वाटलें. तिचे देवघरांतलें आपणा स्वतःजवळचें बोलणें कारभायानें विनतेच्या कानावर घालतांच, त्या वृद्ध आनुभविक बाईनें तिला पछाडून तिचें हृदय पटदिशीं काढून घेतलें. आणि तिनें आपल्या मानलेल्या कन्येला आणि भावी स्नुषेला आपल्या हातून होईल तितकी मदत देण्याचें कबूल केलें. दरबारांत सुत्रतानें इला राजापाशीं नेलें, आणि

रोग दुःसाध्य ह्यून तो कोणाचेंही औषध घेणार नव्हता, तरी तिने आपल्या चतुर तरी विनययुक्त भाषणाने त्याचे मन वळविले. आपली वरकामना पूर्ण करून घेण्याची कल्पना तिला या प्रसंगी प्रथम सुचली असे दिसते. येथपर्यंत आपण हीन, शूरसेनाच्या बरोबरीचे नाहीं—बरोबर होईन तर मग पुढची आशा—पण बरोबरी कोठून होणार ? ”—असे विचार तिचे मनांत घोळत होते. पंतु तिचे औषध खात्रीचे आहे, किंवा काय, हे पाहण्याकरितां राजाने जेव्हां तिला हटले कीं, “ दोन दिवसांत तुझ्या ह्यण्याप्रमाणे या औषधाने मला गुण न आला तर काय हरशील ”—तेव्हां तिने खाड दिशीं उत्तर दिले कीं, “ माझा आपण जोव घ्यावा ”—पण उलट राजापासून मागून घेतले कीं, “ मी जो वर मागेन तो द्यावा ”—हटल्याप्रमाणे राजा दोन दिवसांत बरा झाला, व तिची त्याने वरकामना पूर्ण केली. पण शूरसेनाला ही बलात्काराची प्रीति आवडली नाही. व त्याने राजास आपले मन स्पष्टपणे सांगितले, या वेळीं जानकीचा खरा स्त्री-स्वभाव चांगला दिसून येतो. शूरसेनाने असा धिक्कार केला तेव्हां ती गुपचूप उभी राहिली आणि राजास ह्याली “आपण दुखण्यांतून उठलां यांतच मला संतोष आहे. बाकीचे राहूं द्यावे. ” या प्रवेशांत राजाने जो “ शीला ”ची प्रशंसा केली ती खरी, हे जानकीने सिद्ध करून दाखविले. शूरसेनाला विनतेने दरबारास जातेवेळीं सदुपदेश केला होता, व आतां राजाने सांगितले कीं, राजा व रंक यांचे पिंड एकाच रक्ताचे असतात. “ तरी वेडे आत्मी उगिच करितो भेद नसता—जरेला मृत्यूला वश उभयही—हीच समता ”—“ अहो शील जरी कशास कुल ते—ते एकटे वंद्य हो ”—तरी हा

सर्व उपदेश तरुण उमेदीत आलेल्या शूरसेनास कोठून रुचणार ? शेवटीं राजानें आपलें क्रोधास्त्रच बाहेर काढिलें, तेव्हां सरदार बायको करण्याला तयार झाला. व जानकीचें व त्याचें लग्न त्याच रात्रीस उरकून घेतलें. पण तिला लागलीच कळलें कीं, शूरसेन पति झाला तो केवळ नांवाला. कारण मन्त्राक्षता पडतात न पडतात तों त्यानें निमित्त काढून त्याच रात्रीं पांडुरंगपुराची वाट धरली. आणि तिला व आपल्या आईला आपल्या जाण्याचें खरें कारण पत्रांनीं कळविलें; व जोंपर्यंत घरीं पत्नी आहे तोंपर्यंत परत यावयाचें नाहीं असाही आपला निश्चय कळविला. जानकीच्या पत्रांत असंभाव्य दोन अटी घालून असें झटलें कीं या अटी घडून येत तों मी तुला पत्नी ह्मणून समजणार नाहीं. या अटी साधारणपणें असंभाव्यच, व त्या मुद्दाम घडवून आणण्याची खटपट जर जानकीनें केली असती तर खऱ्या स्त्रीत्वाला ती मुकती—व तिची आपण गणना राजकारण करण्यामध्ये पटु झालेल्या नयनिष्णात पुरुषांत केली असती. मग त्या कुटिल मतीचें आणि प्रेमळ अंतःकरणाचें कोठून जमलें असतें? जानकी ही स्त्री—कुटिल योजना करण्यांत प्रवीण नव्हे—पण गोष्टी जर अशा घडून येण्याचा रंग दिसून आला कीं आपला कार्यभाग त्यांकडून करवून घेतां येईल, तर तत्क्षणीं प्रेमस्फूर्तीनें म्हणा अथवा बुद्धिविशेषानें म्हणा—आपलें हित करून घेण्यांत चतुर होती, असें कवीनें दर्शविलें आहे—असो. तिला पतीच्या अटी अर्थात् असंभाव्य वाटल्याच. ह्मणून त्यांविषयीं तिनें यावेळीं मुळींच विचार केला नाहीं.

“ माझी पत्नी जिवंत आहे तोंपर्यंत माझे घरीं कांहीं

नाहीं ” एवढें मात्र पतीच्या पत्रांतील वाक्य तिने घेऊन त्यावर आपला पुढचा बेत केला. तो हा की ज्या अर्थी “ समरा घालविलें मीं पतिला ”—“ त्याला देशो घडिला लाविलें ”—“ तो राजीवाक्ष मीं निर्दय शरविषय केला ”, तेव्हां त्याला घरीं आणण्याला एकच मार्ग, तो हा की— आपण घर सोडून निघून जावें, आणि पुढें वातमी उडवावी कीं ही मेली. तरी तिने सासूला कळविलें कीं मीं घर सोडून जातें तरी “ शिष्टांगनाची रीत जुनी सोडीन ती मीं न कदापि ”—जनस्थानाला जाऊन तेथें तपश्चर्या करावी असा तिने निश्चय केला. पण भक्ति किंवा प्रेम फार. जातांजातांना एकदां पतीचें दुरून तरी दर्शन घ्यावें ह्मणून ती पांडुरंगपुरास आली. येथें शूरसेन “ हाडाचा जरी चांगला ”, तरी वाचालाच्या संगतीने, आणि या बलात्कारानें केलेल्या विवाहाच्या तिटकाच्यामुळे छुछोर व विषयलंपट बनला. कर्मधर्मसंयोगानें ह्मणा किंवा कविकृतीनें ह्मणा, ज्या विधवेच्या मुलीच्या पाठीमागे तो येथें घिरव्या घालीत होता, त्या विधवेची व मुलीची व जानकीची चंद्रभागेच्या तटाकीं गांठ पडली. व ती त्यांच्या येथेंच जाऊन उतरली. येथें आपल्या पतीचा समरकृत्यामुळे किती मान व विषयलंपटतेमुळे किती अपमान होत होता हे तिला कळलें. तेव्हां ज्या निसरणीवर तो लागला होता त्या निसरणीवरून त्याला घसरून जाऊं देऊंनये व आपलाही कार्यभाग त्यांतला त्यांत उरकून घ्यावा ह्मणून शेवटली युक्ति तिला सुचली, व त्या विधवेनें व पार्वतीनें तिच्या म्हणण्याप्रमाणें अगदीं निमूटपणें केलेल्यामुळे तिला बल्लभानुनयरूप यश मिळालें.

आतां वाचक अशी शंका घेतील कीं ज्या शूरसेनानें

तिला झिडकारिलें त्याचें मन फिरून तीवर कसें बसलें ? या शंकेचें निवारण करणें जरूर आहे. तो पांडुरंगपुत्रास व्यसननिमग्न कसा झाला होता हें आतां आपण पाहिलेंच आहे- ज्या दिवशीं त्याला मोठा यश मिळाला त्याच दिवशीं रात्री त्याच्या आईचें पत्र आलें, त्यांत जानकी निघून गेल्याचें लिहिलें होतें. हा मजकूर वाचतांच त्याचें तोंड खरेंदिशीं उतरलें (पृष्ठ ९७) येथून त्याला तिची खरी योग्यता कळण्याला व त्याच्या अनुतापाला प्रारंभ झाला. त्याच रात्री ज्यावर आपण पूर्ण भ्रंश ठेविला होता, त्याचें खरें स्वरूप सुत्रतापासून तों वेळ्यापर्यंत शूरसेनाव्यतिरिक्त सर्वांनीं ओळखून सोडिलें होतें, त्या वाचालाचा भ्रमाचा भोंपळा त्याचें समक्ष फुटला. तेव्हां प्रथम त्याला कळून आलें कीं, आपल्या हातून चुका होतात. पुढें घरीं आल्यावर राजाच्या पुढें “आंगठीचें प्रकरण”—“पार्वतीच्या विवाहाचें प्रकरण”—व “जानकीच्या वधाचें प्रकरण”—अशीं तीन प्रकरणे एका मागून एक उभीं राहिलीं. त्याला कैद केलें, सुत्रतानें तूं जावाई होण्याला योग्य नाहींस असें लढलें आणि त्यांतून सुटून जाण्याला एकही मार्ग दिसेना, अशा प्रसंगीं अपमानपरंपरा निरस्त करण्याला व दोषमुक्त करण्याला जानकी, येऊन उभी राहिली आणि तीही मी केवळ “नांवाची पत्नी” असें म्हणाली तेव्हां “नांवाची नव्वे, स्वरोत्तर आहे. माझी धर्मपत्नी सर्व संकटांतून पार पाडणारी हीच. सर्व अपराध पोटांत घालांव,” असें शूरसेन लढणाला, या भाषणांत त्याच्या अनुतापाचा कळस झाला, आणि जो पूर्वी तिच्याहून कुळानें मोठा परंतु मनानें लहान होता तो कुळानें लहान पण गुणांनीं मोठ्या अशा तिच्या बरोबरीचा झाला, हें कवीनें दाखविलें आहे. विवाहानंतर तिचा

पाहिलाच भाषणप्रसंग पतीशीं झाला त्यांतही हा तिचा विनय दिसून येत आहे. “नरमणि वरिला जो” इ. श्लोक पहा. येणें-प्रमाणें जानकीनें आपण हीन आहों असें समजून आपणाहून खरोखर हीन परंतु मानलेला थोर अशा शूरसेनाचें मन आपणांकडे ओढून घेतलें. त्यांचा संसार सुखाचा झाला असेल हें कांहीं सांगायला नको. या जानकीचें उदाहरण आमच्या देशभगिनी व आमचे देशबंधुही घेतील तर वरें होणार नाहीं काय? विद्येचा खरा संस्कार मनाला झाला तर आपणाहून जे विद्येनें कमी त्यांविषयीं तिरस्कार उत्पन्न होणार नाहीं, त्यांविषयीं दया उत्पन्न होईल. आणि ती दया जे हीन आहेत, कमी आहेत त्यांना आपल्या बरोबरीचे करण्याच्या खटपटीत पडेल. उंबराच्या फळांतील कीटकाप्रमाणे आपणच सारें जग असें मानून राहणार नाहीं. आमचें हें लक्षणें केवळ स्त्रीलाच लागू आहे असें नाहीं. कारण दैवदुर्विपाकामुळे हल्लीं एक सुशिक्षित (?) स्त्री विद्येचा खरा संस्कार नव्हे, खोटा संस्कार दाखविण्याला पुढें ठाकली आहे, तरी आधुनिक विद्वानांच्या घरोघरीं उलट प्रकार दिसून येत आहे. बहुतेक पुरुष सुशिक्षित, बहुतेक बायका अशिक्षित अशी आमची घरची स्थिति आहे. तेव्हां स्त्रियांपेक्षां पुरुषांना आमचें लक्षणें विशेष लागू पडेल. घरचा संसार परस्परांच्या सहिष्णुतेवर अवलंबून आहे. केवळ अहंमन्यतेनें किंवा कार्यसाधू आप्त किंवा शेजारीपाजारी यांच्या नादीं लागून संसाराला तिलांजली द्यावयाला उठणें हें विचाराचें काम नव्हे—सर्व गोष्टींचा शांतपणें विचार केला पाहिजे. तो विचार करण्याला जर प्रकृत नाटकांतील “जानकी” यांत्कचित् मदत करील तर, ग्रंथकर्त्याचें वरेंच सार्थक झालें असें होईल.

नाटकांतील बाकीचीं पात्रे आहेत त्यांविषयीं फारसें लिहिण्याची आवश्यकता नाही. "वाचाल" हा नांवाप्रमाणें बहुभाषी-मोठमोठे शब्द योजणारा, बटाईखोर, लबाड, असा आहे. त्याची "पटह" प्रकरणीं झालेली फजिती त्याच्या अपराधास बस आहे, आणि त्याची इच्छा कीं, "केवळ जगावें व खावें व प्यावें" ती सुत्रतानें सफळ केली लपून त्याला कोणी नांव ठेवणार नाही. कारण बोलूनचालूनच तो "नरपशु". "वेड्या" हें एक पात्र मोठ्या गमतीचें आहे. याची धूर्तता व जगाची माहिती कांहीं विलक्षण आहे. हसून बोलून व्यक्तीचे नव्हे, तर समाजाचे दुर्गुण बाहेर काढून टाकण्याची हातोटी टीकाकारांनीं यापासून घ्यावी. आत्मांस तर अशी शंका आहे कीं, आडिसन कवीनें "स्पेक्टेटर" पत्र सुरू करण्यापूर्वीं त्यांचे लक्षांत हें पात्र फार चांगलें भरलें असावें.

हें नाटक बरींच वर्षे पडून राहिलें होतें; व छापूनही बरेच महिने झाले. मित्र "आर्यभूषण छापखान्याचे" मालक यांनीं हा ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केला व त्यांपैकीं एका विद्वान् गृहस्थानें कठिण कठिण शब्दांवर भरपूर टीपा दिल्या व पुढें तपासलीं त्याबद्दल ग्रंथकर्ता त्यांचा फार आभारी आहे. बालमित्र रा० रा० दामोदर बाळकृष्ण धुळेकर, हल्लीं असिस्टंट मास्तरत्नगिरी हायस्कूल, यांनीं हा हस्तलिखित ग्रंथ वाचोत असतां मधून मधून बऱ्याच सूचना केल्या त्यांबद्दलही आभार मानणें अवश्य आहे.

अकोलें, बऱ्हाड,

ता० ३ मे, सन १८८७ इसवी.

} ग्रंथकर्ता.

पात्रे.

सोमकांत—विजयानगरचा राजा.

प्रहारवर्मा—पांडुरंगपुरचा राजा.

शूरसेन—वेणुग्रामाचा सरदार.

सुव्रत—सोमकांताच्या पदरिचक एक वृद्ध सरदार.

वाचाल—शूरसेनाचा अनुयायी.

तरुण सरदार—शूरसेनावरोबर पांडुरंगपुरास युद्धाकरितां गेलेले.

कारभारी—शूरसेनाच्या वाड्यांतील.

वेड्या—शूरसेनाच्या वाड्यांतील एक चाकर.

दुसरा एक चाकर.

विनता—शूरसेनाची आई.

जानकी—विनतेच्या घरीं वाढलेली एका वैद्याची कन्या.

वृद्ध विधवा—एक पांडुरंगपुरची.

पार्वती—तिची कन्या.

विजया }
सागरिका }—विधवेच्या शेजारणी.

सरदार, दास, पदाति इ०.

स्थल—दाक्षिणात्य देश.

वल्लभानुनय.

अंक १.

प्रवेश १.—वेणुग्राम-व्यागरीदाराच्या वाड्यां-
तील दिवाणखाना.

[शूरसेन, विनता, जानकी आणि सुव्रत हीं येनात.]

विनता—नुकतें कोठें मी मागलें दुःख विसरतें. आहे तों
तुम्ही याला घेऊन जायला आलां ! आतां मी कोणाकडे
पाहून दिवस कंठूं ? सांगा वरें सुव्रत ?

शूरसेन—आई ! बाबाची मलाही आठवण होऊन तुला
सोडून जाऊं नये असें एकवेळ वाटतें. पण महाराजांची
आज्ञा प्रमाण ! ते आतां मला पितृस्थानीं आहेत; तेव्हां
गेलेंच पाहिजे.

सुव्रत—आई ! इतकी खंत आपण करूं नये. प्रजाजनां-
चा कोणी जवळचा आप्त मरतो त्याचा विसर आमचे महा-
राज त्यांस पाडतात. बा शूरसेना ! तूं काहींकाळजी करूं न-
को. महाराज तुला पुत्रवत् लेखितील. त्यांची काय दया !
सर्वांवर त्यांचें प्रेम तें तुजवर असणार नाही काय ? तुझे हें
सौजन्य पाहून पाषाण सुद्धां द्रवेल, मग त्या दयासागर प्रभूची
काय गोष्ट सांगावी ?

विनता—पण महाराजांच्या प्रकृतीचें मान आतां कसें
आहे ? ईश्वर करा आणि त्यांस लवकर आराम पडो !

सुव्रत—महाराजांनीं आजवर पुष्कळ वैद्यांचीं औषधे घे-

तलीं, पण कोणाच्याही हातून काडीइतका देवील गुण आला नाही, तेव्हां त्रासून त्यांनीं तीं सर्व सोडून दिलीं आहेत. आतां काय तो प्रभूवर भंवसा !

विनता—या मुलीचा बाप होता—पेळें माझ्या कपाळाला “होता” म्हणायचें आलें !—तो किनई काय ह्मणून सांगूं ? वैद्य पण वैद्य. धन्वंतऱ्याची त्याच्या पुढें काय पाड ? ब्रह्मदेवानें त्याला अमर करायाचें होतें ह्मणून पुनः मनुष्ये घडण्याचें श्रम त्याला पदतना, आणि यमाचे दूत तर काम नपल्यामुळे मग मौज मार्गात वमतें. आतां हे वैद्यगज जिवंत असतें, तर महाराजांचो प्रकृति हां हां ह्मणतां त्यांनीं बरीं केली असता !

सुव्रत—या वैद्यराजांना काय म्हणत बरें वाई ?

विनता—तुम्हाला नाही का माहीत ? आपले ते पुंडरीक वाचन कर ! त्यांची केवढी कीर्ति ! आणि उगाच नव्हती म्हटले.

सुव्रत—होय. त्या सत्पुरुषाची कीर्ति मीं ऐकिली आहे. परवा त्याच्याविषयीं गोष्ट निघाली होती तेव्हां “आपल्या राज्यांतिल एक रत्न हारपळें !” असें ह्मणून महाराज फार कष्टी झाले. आणखी असेंही ह्मणाले कीं “नृसत्या ज्ञानानें अमर होतां येतें तर वैद्यराजांस मरणाची भीति नको होती—पण मरण कोणाला सुटलें आहे ?”

शूरसेन—महाराजांचें असें दुखणें तरा काय आहे ?

सुव्रत—त्यांस व्रणापासून पाडा आहे.

शूरसेन—मला हें नव्हतें कळलें.

सुव्रत—वाः ! हें तर सर्वांच्या कर्णोपकर्णी झालें आहे—एकूण ही कन्या त्या वैद्यराजाची !

विनता—त्यांचें हें एवढेंच अपत्य बरें का ! जातवेळीं त्यां-

नीं इला माझ्या ओटीत घातली आणि ह्मणाले “ चाई ! इचा सर्वपरी तुझी सांभाळ करा बर. आईबापांच्या ठिकाणी इला आतां तन्नीच ”. पोरही पण तशीच आहे हो मांठी गुणाचा ! इला थेट बापाचें वळण ! रत्नाला तसेच कोंढण मिळालें म्हटलें ! फार साधी ! त्यानें तर तिचे गुण अधिकच खुलतात ! असतांल मांठी गुण; पण वर्तन चांगलें नसलें, तर ते गुण काय करायाचे आहेत ~~उलटे~~ उलटे दुर्लौकिकच करितील ! पण इचे गुण इच्या साध्या वृत्तीला कारण शोभतात ! मूळचाच स्वभाव चांगला, आणि हे गुण असे ! - नाब ठेवण्याला एवढी सुद्धां जागा नाही !

सुव्रत—चाई ! तें पाहिलें का ? तुझीं केलेली स्तुति ऐकून तिला रडूं आलें.

विनता—लहान मुलींना रडें पण कसें ठेवलेलें ! पण हें चांगलें; याच्या योगानें त्यांचा मर्ब वाहून जातो ! बापाची आठवण झाली ह्मणजे हिचा चेहरा खरकन उतरतो ! नको बेट ! नको रडूं—असें काय करावें वरं जानकी !—उगी, नाही तर लोक ह्मणतील सोंग करते ह्मणून.

जानकी—उगीच सोंग कां करूं ? - [मनांत] खरें आहे, आणि खोटेंही पण आहे.

सुव्रत—गेल्यांचा शोक करावा हें खरें. पण त्याला कांहीं मर्यादा आहे ना ! शोक करून त्यांच्या पाठीमागे तर नाहीना जायाचें !

जानकी—सर्व जगच माझा असा धिक्कार करील तर वाचून तरी काय करायाचें आहे ?

सुव्रत—इचा काय वरें अर्थ असावा ?

शूरसेन—आई भी येतो आतां !

विनता—बाळा शूरसेना ! ईश्वर तुझे कल्याण करो—यांचे आचरण कसे होतें, तें लक्षांत ठेव, आणि त्याप्रमाणें वाग. तूं अज्ञान हूड आहेस, तेव्हां जपून वाग; मोठ्या कुळांत जन्म असला ह्मणजे झालें नाहीं, याला अनुरूप असें वर्तन असलें पाहिजे.

[अंजनीगीत.]

सर्वांवरणां नम करावें,
थोड्यांवरि परि विश्वासावें,
कोणालाही दुःख न द्यावें,
सांगें हितवचन ॥ १ ॥

शत्रूहनी प्रबल असावें,
परी तयाला नच पीडावें,
मित्ररहस्या नच भेदावें,
प्राण जरी गेले ॥ २ ॥

समजें वरवें मौन धरावें,
अधिक बोलुनी मूर्ख न व्हावें,
नांव कुळाचें तें राखावें,
करुनी सत्कृत्यें ॥ ३ ॥

कृपा प्रभूची तुजवर व्हावी,
सुखें सकल तीं तुज लाभावीं,
ऐशी जगदीशा सद्भावीं,
प्रार्थितसें नित्य ॥ ४ ॥

[सुव्रतास उद्देशून] यानें कीं नाहीं अज्ञान जग पाहिलें नाहीं, तेव्हां याजवर तुमची नजर असूं द्या, आणि हिताच्या चार गोष्टी याला सांगत जा बरें.

सुव्रत—याविषयीं तुम्ही कांहीं काळजी करूं नका. माझे हातून होईल, तितकें मी केल्यावांचून राहणार नाहीं.

विनता—ईश्वर त्याचें कल्याण करो—शूरसेना ! मी सांगितलेलें लक्षांत ठेव बरें. [जाते.]

शूरसेन—[जानकीस उद्देशून] मी येतो अं—माझ्या आईला सुख दे—तिनें तुला वाढविलें तेव्हां तिचें कांहीं कमती पडूं देऊं नको हो.

सुव्रत—आह्मी येतो आतां ! मुलां, तूं आपल्या आईवापांचें नांव राख बरें—काय पण थोर ही—[शूरसेन आणि सुव्रत जातात.]

जानकी—बाबाचेंच दुःख असतें, तर हरकत नव्हती ? यांना वाटलें, बाबाची आठवण होऊन, माझ्या डोळ्यांला पाणी आलें ! पण बाबा ! मला तुमची कोठें हो आठवण होते ? तुम्ही कसे होतां, हे सुद्धां माझ्या लक्षांत फारसें राहिलें नाहीं—काय करावें ? या माझ्या हृदयांत दोन मूर्ति राहूं सकत नाहीत—आतांशीं एकाच मूर्तीनें तेंथें वास केला आहे. देवा ! काय मी करूं ! माझा वल्लभ गेला, आतां मी येथें कसे दिवस कंठूं ? पण मी केवढी वेडी बरें ? चंद्रावर प्रेम ठेवावें, आणि ह्मणावें कीं करीन तर हाच पति करीन, तशीच माझी गत आहे. जहागिरदाराचा मुलगा शूरसेन कोठें ? आणि पुंडरीक वैद्याची मुलगी जानकी कोठें ? हा वेडे जानकी ! हे काय तूं आपल्या पाठीमागें वेड लावून घेतलेंस ? हरिणी सिंहाची कोठें भांज झाली आहे काय ? सिंह पति मिळवा अशी जर तिनें इच्छा धरिली, तर ती कशी सफल

१ बायको; मानानें आति लहान व अति मोठे यांचा समागम होणें कठिण आहे, असा भाव.

होईल ? अशा इच्छेचा परिणाम एकच होणार ! कोणता तर मृत्यू !—आणि माझी ही स्थिति त्या हरिणीप्रमाणेच झाली आहे. शूरसेनाची पत्नी होणे, याविषयी तर नांवच नका—पण त्याजवळ राहून दर्शनसुख घ्यायला काय हरकत आहे ? चंद्राचे सौम्य चित्र पाहून कितीक गरीब दुबळे आनंद करून घेतात ? “तुझा मजकडे पाहू नका” असे चंद्र त्यांस कांहीं नणत नाही. पहा मीं घटकोघटकीं त्या ~~जानकी~~ नेत्रोत्सव करून घ्यावा. त्याच्या त्या धनुष्यासारख्या भोंवया, त्याचे ते इंद्रावगसा खेडांळे, आणि चंद्रास रत्ने वदन, हीं सर्व मीं आपल्या हृदयावर लिहिलीं आहेत—त्या सौम्य वदनाची येवढीशी रेखा लक्षण लिहायची ठेविली नाही. पण माझा वल्लभ आतां यथून गेला, तेव्हां हे नेत्रसुख मला पुनः काठून मिळणार ? आतां हृदयपटावर लिहिलेलीच मूर्ति पाहून सुख करून घेतले पाहिजे. पण हा कोण वरें येथें आला ?

[वाचाल येतो.]

हं ! हा वल्लभाचा सहचर ! वल्लभाला हा प्रिय लक्षण मलाही प्रिय असावा ! पण याच्यासारखा लबाड बोलणारा दुमरा कोणी नाही, हा भला मूर्ख आहे, आणि भेंकडही तसाच ! पण जगांतल्या काय चमत्कार पहा, असल्या शठाला मान मिळतो, आणि सत्पुरुषाला कोणी विचारात नाही. किती निर्धन सज्जनांस सधन दुर्जनांचा सेवा करावी लागत आहे वरें ?

वाचाल--कसे काय वाईसाहेब ?

जानकी—आणि तुमचे बोवासाहेब ?

वाचाल—छः !

जानकी—छः ! छेः !

वाचाल-काहीं विचारांत आहां वाटते ?

जानकां-होय. तुम्ही आणि तुमचे धनीसाहेब नगरास जाणार. तेव्हां तुमची आतां चैन ! विद्यानगर ह्मणजे विद्या-सांचें स्थान. तेथें सर्व काहीं मिळते. तेथें माता, भगिनी, जाया, भ्राता, सुहृद्, आप्त, सर्व सापेक्षतात. 'देवी', 'जीवन', 'द्वितीय हृदय', 'नत्रवार्तिका', 'कीमुदी', आणि इतर जे काहीं चाटुवाद रतिरमण प्रणयिज ~~सुख~~ तून वदांवेता, त्या सर्वांचें स्थान तेच. धनीसाहेबांस तेथेंच-काय ह्मणुं ?—ईश्वर त्यांचें कल्याण करो—राजमंदिर हें अद्वितीय स्थान आहे. सर्वप्रकारें शिक्षण तेथें मिळते—तेथें ते गळ ह्मणजे मग मी—

वाचाल-मग तुम्हा काय करणार ?

जानकी-त्यांचें कल्याण चिंतीन. हें पहा—

वाचाल-काय पहा ?

जानकी-आमच्या शारख्यांच्या हातून कल्याण होण्या-जोगतें असतें, तर बरें न का होतें ? पण आम्ही-आपले गरीब; घरच्याघरी स्वस्थ बसावे—आणि निजबंधूंचें कल्याण चिंतीत असावे, येवढेंच. पण अशांत त्यांचें कल्याण कसे होणार ?

[चाकर येतो.]

चाकर-वाचालमहाराज ! धनीसाहेब तुम्हाला बोलावतात. चला ! [चाकर जातो.]

वाचाल-जानकीबाई ! आम्ही येतो. राजमंदिरांत तुमची आठवण झालीच, तर करुं. झाले !

जानकी-तुम्हां चां ल्या नक्षत्रावर जन्मलां, खास !

वाचाल-हा हो ! ह्यांत काय मंशय ! मंगळावर माझा जन्म आहे.

जानकी-होय. मंगळावरच असला पाहिजे ?

वाचाल-कां बरें ?

जानकी- कारण तुम्ही जेथे जातां तेथे सर्व मंगळच !

वाचाल-म्हटलें, मंगळ त्यावेळीं उच्चस्थानीं होता.

जानकी-होय, असला पाहिजे खचित.

वाचाल-कशावरून ?

जानकी-तुमची पाठ ~~नाही~~ लागली ह्मणजे मंगळ उच्चस्थानीं दिसणारच !

वाचाल-बरें आहे. आतां बोलत उभें रहायला वेळ नाही. आह्मी जातो, ओळख राहिलच. आह्मी नगराहून पुनः परत येऊं, त्यावेळीं चांगले शहाणे वनून येऊं; आणि मग पाहूं कोण कोणाला हटवितें तें. येतो अं.

जानकी-यावें, वाचालराज ! [वाचाल जातो.]

पुष्कळदां कार्यसिद्धि आपल्या हतूनच होण्यासारखी असते. परंतु आपण उगीच दैवावर अवलंबून राहतो. आपणाला हातपाय नाहीत काय ? बुद्धि नाही काय ? त्यांची शक्ति दैवानें कमी केलेली कोठें ऐकिली आहे ? आपणच जेव्हां आळशी होऊन बसतो, तेव्हां मात्र दैव त्यांची शक्ति कमी करितें. असल्या दुष्प्राप्य रत्नाविषयीं अभिलाष करण्यास माझ्या मनाला कोणीं बरें सांगितलें ? हें रत्न नेत्रांनीं पाहतां येतें; पण हस्तगत होईल काय ? कां नाही होणार ? ती शकुंतला अशी कोण होती ? जांबुवती तरी कोण ? समसमानांचाच जोडा होतो, असें कोठें आहे ? पार्वती गिरिराजाची कन्या. तिनें कैलासनाथ नाही आराधिला काय ? आणि जरी तिला त्यानें एकदां शिडकारिलें तरी शेवटीं आपल्या तपोबळानें त्यास तिनें वश नाहीं केले काय ? असाध्य असाध्य तें काय

आहे ? मनोनिग्रह मात्र पाहिजे, ह्मणजे कांहीं असाध्य नाही. पार्वतीनें जसा वल्लभ मिळविला तसा मला कां नाही मिळवितां येऊं ? खरें जर माझे प्रेम असेल तर वल्लभानुनय होईलच. महाराजांचा आजार-माझा वेत फसेल-फसो-पण माझा जो निश्चय कीं पति करीन तर तोच-तो कधींही बदलावयाचा नाही, हे मात्र खास-[जाते.]

प्रवेश २.

स्थळ-विजयानगर. राजमंदिरांतील एक दिवाणखाना
[राजा आणि सरदार बसले आहेत. जवळच परिवार उभा आहे.]

राजा-एकूण पांडुरंगपुरावर यवनांनीं स्वारी केली ; एक दोन युद्धें झालीं त्यांत शत्रूचा पांडुरंगपुरकरांनीं बराच मोड केला आहे.

१ सरदार-होय; असें मीही ऐकतो.

राजा-एकीव गोष्ट नव्हे. मला प्रहारवर्म्याकडून पत्रें आलीं आहेत, आणि त्यानें माझे साहाय्य मागितलें आहे. यावेळीं जर त्याला सैन्याची कुमक केली नाही, तर यवनांचा जोर होईल. एवंच ते प्रबल झाले आहेत. आणि हळू-हळू त्यांनीं आपलीं दक्षिणेंतील लहानसान संस्थानें ग्रस्त करून टाकिलीं आहेत. तेव्हां या वेळेस पांडुरंगपुरास कांहीं सैन्य पाठविलेंच पाहिजे.

१ सरदार-होय; मलाही तसेंच वाटते. आपल्या सामंत नृपाला योग्यकालीं आपण साहाय्य करूं नये तर कसें होईल ?

राजा-तर मग एक मोठी सेना तयार करून पाठवावी. ज्या

वीरांची युद्धास जाण्याची इच्छा असेल, यांनी खशाल जावे, मीही गेलो असतो, परंतु या व्याधीमुळे माझे कांहीं चालत नाही.

२ सरदार—पुष्कळ वीर युद्धास जायास उत्सुक आहेत, त्यांस महाराजांची आज्ञा मात्र पाहिजे होती. युद्धाचे नांव ऐकिले लणजे वीरांचे बाहु स्फुरण पावतात. प्रभुचरणप्रतापाच्या जोरावर आम्ही जयश्री मिळवूच मिळवू—महाराजांस मात्र लवकर आराम पडावा.

राजा—माझ्या प्रकृतीविषयी इतकी तुम्ही काळजी कां वाहतां ? जगदीशाच्या मनांत असेल, तर एका घटकेत व्याधि दूर होईल; आणि त्याची इच्छा तशीच असेल, तर मी या क्षणास त्याच्या चरणाजवळ जायला मिळू आहे.

२ सरदार—महाराजांनीं असें अमंगल भाषण करूं नये.

[प्रतिहारी येते.]

प्रतिहारी—महाराज ! शूरसेन, सुव्रत, आणि वाचाल आले आहेत. महाराजांची आज्ञा होईल तर त्यांस आंत घेऊन येते.

राजा—तर मग त्यांस लवकर आंत घेऊन ये.

[शूरसेन, सुव्रत, आणि वाचाल येतात.]

सुव्रत—वा शूरसेना ! हे महाराज वसले आहेत. त्यांस विजय कर.

शूरसेन—जयतु जयतु महाराजः !

सुव्रत—विजयतां महाराजः !

वाचाल—महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा—वा शृंगेना ! असा इकडे ये. तुझे मुल तुझ्या पित्याच्याप्रम णेच आहे.

सौंदर्यसारसमुदाय महाप्रयासे
योजी तला घडवितां विधि साच भासे ।
त्वद्गूरु हें जनर तुल्य दिसेच सत्य
तच्छीलतुल्य त्व शील अमोच नित्य ॥

शृंगेन—महाराजांचा ~~सौंदर्य~~ कृपा आहेच, तेव्हां मी काय बाल ?

राजा शृंगेना ! तड्या तातांच आणि माझे फार सख्य !
आह्ना शस्त्रास्त्रविद्येच अध्ययन एका गुरुपाशी केले. पहा तो

शस्त्रास्त्रविद्येत असे प्रवाण.
यद्वांत त्याच्या मम सांग कोण ?
नृशालकार्यार्थुरनेकचित्तं
अर्पी तनू आणि समग्र चित्त ॥

त्याची गोष्ट काढली हणजे मला हुशारी वाटते. त्याच्या भाषणांत फार रस अस. तरी

न परिहामकथांत कदाचन
अनृत उक्ति करी. न च वचन ।
अभिजनत्वं न तो हरवीतसे,
स्ववचने मधुरं मधु वीतमे ॥

बरे, पुनः लोकांशीं वागण्यांत आढ्यता ? तिचे नांव नको—

मद् तथा न शिवे, न तिरस्कृति,
परिजनीं मपता करि तो अति ।

१ लावण्याच्या तत्वाचा समुदाय. २ राजाच्या कार्याविषयी तत्पर ;
३ थडेत ; ४ मोठेपणा.

वीरांची युद्धास जाण्याची इच्छा असेल, यांनी खशाल जावे. मीही गेलो असतो, परंतु या व्याधीमुळे माझे कांहीं चालत नाही.

२ सरदार—पुष्कळ वीर युद्धास जायास उत्सुक आहेत, त्यांस महाराजांची आज्ञा मात्र पाहिजे होती. युद्धाचे नांव ऐकिले लणजे वीरांचे बाहु स्फरण पावतात. प्रभुचरणप्रतापाच्या जोरावर आह्मी ~~सर्व~~ जयश्री मिळवूच मिळवू—महाराजांस मात्र लवकर आराम पडावा.

राजा—माझ्या प्रकृतीविषयी इतकी तुम्ही काळजी कां वाहतां ? जगदीशाच्या मनांत असेल, तर एका घटकेंत व्याधि दूर होईल; आणि त्याची इच्छा तशीच असेल, तर मी या क्षणास त्याच्या चरणाजवळ जायला मिद्ध आहे.

२ सरदार—महाराजांनीं असें अमंगल भाषण करूं नये.

[प्रतिहारी येते.]

प्रतीहारी—महाराज ! शूरसेन, सुव्रत, आणि वाचाल आले आहेत. महाराजांची आज्ञा होईल तर त्यांस आंत घेऊन येते.

राजा—तर मग त्यांस लवकर आंत घेऊन ये.

[शूरसेन, सुव्रत, आणि वाचाल येतात]

सुव्रत—वा शूरसेना ! हे महाराज वसले आहेत त्यांस विजय कर.

शूरसेन—जयतु जयंतु महाराजः !

सुव्रत—विजयतां महाराजः !

वाचाल—महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा—वा शूसेना ! असा इकडे ये. तुझे मुल तुझ्या पित्याच्या प्रम णेच आहे.

सौंदर्यसारसमुदाय महाप्रयासे
योजी तला घडवितां विधि साच भासे ।
त्वद्गुण हे जनर तल्य दिसेच सत्य
तच्छीलतुल्य त्व शील अमोच नित्य ॥

शूसेन—महाराजांचा मला कृपा आहेच, तेव्हां मी काय बाल ?

राजा शूसेना ! तझ्या तातांचे आणि माझे फार सख्य !
आम्हा शस्त्रास्त्रविद्येच अध्ययन एका गुरुपाशी केले. पहा ते

शस्त्रास्त्रविद्येत असे प्रवाण.
यद्वांत त्याच्या मम मांग कोण ?
नृशालकार्यार्थरतेकचित्त
अर्पो तनू आणि समग्र दित्त ॥

त्याची गोष्ट काढली ह्मणजे मला हुशारी वाटते. त्याच्या भाषणांत फार रस अस. तरी

न परिहामकथांत कदाचन
अनृत उक्ति करी. न च वंचन ।
अभिजनत्वं न तो हरवीतसे,
स्ववचनं मधुरं मधु वीतमे ॥

बरे, पुनः लोकांशीं वागण्यांत आढ्यता ? तिचे नांव नको—

मद तथा न शिवे, न तिरस्कृति,
परिजनीं ममता करि तो अति ।

१ लावण्याच्या तत्वांचा समुदाय. २ राजाच्या कार्याविषयी तत्पर;
३ थडेत; ४ मोठेपणा.

जरि असे जनि थोर कुलांत ही
विनयशांतिगुणीं रिझवी मही ॥

लहानथोराशीं अगदीं सारखा. कोणाचें मन दुखवायाचें ना-
हीं, तरी सत्यप्रिय !

समयीं हितकर जें कां तें कटु भाषण करी, न भी कोणा ;
परिणामीं पथ्यचि तो, वाढे कुलामहि कटु जरी रुग्णां ॥
त्याचा कित्ता अलीकडील १२५५ पुरुष घेतील तर काय न
होईल ?

शूरसेन—महाराजांनीं वावाची स्तुति करावी, हें आह्मांस
भूषण आहे. महाराजांच्या चरणकृपेनें मी त्यांनीं लावून
दिलेल्या मार्गानें चालेन.

राजा—हर ! हर ! तो मला सोडून गेला ! असो ईश्व-
राची मूर्ती ! सुखोपभोग त्यास फारसे आवडत नसत. तो
असें ह्मणे कीं मनुष्यानें उद्योगीं रत व्हावें, विलासांत काल
घालवूं नये. त्याचें भाषण एका कानानें ऐकावें आणि दुस-
ऱ्या कानानें सोडून द्यावें, असें कधींही नसे. तें कसें माझ्या
मनांत विवले आहे ! अहाहा ! त्याची आठवण झाली ह्मणजे
ती मूर्ति माझ्या डोळ्यासमोर उभी राहते. विलासांत कांहीं
काल व्यर्थ गेला ह्मणजे तो असें ह्मणे—

“ जीवितप्रदीप हा मदीय शुभ्र जो जळ
राहिजे जगांत तो, विलेपिजे न काजळें ।
बाहुवीर्य तैल त्यास, तें पडें उणें जरीं
मंद होय कीर्तिदीप्ति, मृत्यु गोड तो तयीं ॥”

तरुणजनांनीं आपला परिहास करावा इतकें वृद्ध होणें
हें त्यास आवडत नसे; जांविषयीं तो असें ह्मणे—

अंक १ ला.

“ वाटे जुनें तें तरुणांस निंद्य,
नवीन तैसें गमतेच वंद्य ।
क्षणांत बुद्धी फिरते तयांची,
सूर्यास्तिची श्रीहि जशी घनांची ॥ ”

माझेही मत आतां त्याच्या प्रमाणेच होऊं लागलें आहे. तेव्हां ईश्वर केव्हां दयाळू व्हावा ती करो. आहो आतां काय कामाच ?—

मिळवितों न धना नच राखितों,
शिथिलवाहुं रपूस न हाणितों ।
मुचित्रलंब्यधनावरि गाजतो,
अहह कष्ट ! कजास्तव वाचतों ! ॥

२ भरदार—महाराज ! हे असे काय बोलावे ? प्रजाजनांस आपण फारच प्रिय आहां ! आपले जीवित ते आमचे जीवित ! आमचा सर्व आयुर्दयें आपणांस असोत.

राजा—दिवस काढतो आहे झाले ! दुपरे काय ?—काय रे शूरसेना ! तुमच्या पदरीं एक वैद्य असे त्याचा काल होऊन किती दिवस झाले बरे ? त्याचा नांव लैकिक फार होता.

शूरसेन—त्याचा अंत होऊन सुमारे सहा महिने झाले असतील महाराज !

राजा—तो आजवर जिवंत असता, तर त्याचैही औषध घेऊन पाहलें असतें. बाकीच्यांचीं औषधें घेऊन कंटाळलां. यमाचे आणि शरीराचे भांडण लागलें आहे. पाहूं कोणाला जय दिळते तो.—वा शूरसेना ! आलास बरे झाले—तुजपेक्षां

१. द्वि. या भुजांचे. २. प्रधानानें मिळविलेल्या द्रव्यावर. ३. आयुष्य.

माझ्या पुत्रावरही माझे अधिक प्रेम नाही. जरा हात द्या पाहू—

शूरसेन—महाराजांनीं घेतलेंच आहे मला पदरांत—
[जातात.]

प्रवेश ३,

स्थळ.—वेणुग्राम, जहागारंदाराच्या वाड्यांतील एक खोली.

[विनता, कारभारी, आणि वेड्या येतात.]

विनता—आतां मला वेळ आहे. सांगा काय तुम्हालां या मुलीविषयीं सांगावयाचें आहे तें

कारभारी—बाईसाहेब ! आपल्या मर्जीप्रमाणे काम होण्याला मी किती शटत आहे, हे मी बोलून दाखवावें असें नाही, आपल्या अनुभवास आलेंच असेल. आपल्या तोंडांने आपण आपली स्तुति केली, तर आपल्या स्वऱ्या योग्यतेस तितका कमीपणा येतो आणि विनयाचा लोप होतो.

विनता—पण या सोद्याचें येथें काय काम आहे ? कशा-ला रे येथें आलास तूं ? चल जा येथून. तुजविषयीं मीं पुष्कळ गाव्हाणीं ऐकिलीं आहेत; तीं सर्व खरीं आहेत असें मी मानीत नाहीं. पण मी मनावर घेत नाहीं म्हणून ! कारण मला ठाऊक आहेस तूं कांहीं कमी लबाड नाहीस. सर्व लबाड्या करण्यासारखा तूं आहेस !

वेड्या—बाईसाच ! तुम्हासनी न्हाइ का ठाव मी आप-ला गरीब हाए म्हूनशान ?

विनता—होय मग ?

वेड्या—पन तसा गरीब न्हाइ काई. पन बाईसायबाची मर्जी व्हडल तर घर करीन ल्हटल.

विनता—घर करीन ल्हणजे ?

वेड्या—ल्हणजे दो हाताचे चार हात कगिन. तो उखाजो ल्हनतो हाय तुला मी आपली प्वोर नर्मदी देतो ल्हनून ?

विनता—लग्न करून ~~भायची~~ भायची आहे वाटते ?

वेड्या—अन् मी भीकच मागायला लागलों तर माझी न्हाइ का बायको माझ्या पाठीमांग झोळी घेऊनशान चालुनार ? असलच नशिबीं तर मागूं आम्ही भिक. पन बाईसा-हेबांनीं इतकी भीक घालावीच.

विनता—अरे कोणची भिक ?

वेड्या—माझं लग्न करून द्यावच.

विनता—कोणाशीं ?

वेड्या—अन् त्या नर्मदीशीं. अन् का म्हंगाल तर लग्न केल्याविगर परिनाम गवोड न्हाइ बघा. पोर झालीं ल्हनजे पितर नरकांतून सुटल्यात न्हाइ बरं ? पोरवाळांविगर अन् घर सोभत व्हय ?

विनता—येवळ्याच करितां का तूं लग्न करणार ?

वेड्या—अन् दुसरी मांयदळ कारन हायतीं.

विनता—आणि तीं कोणतीं रे ?

वेड्या—मी आतां म्होटा न्हाइ झालोया ? आणि आतां म्हतारा न्हाइ होनार ? त्यंव्हा हातपाय चेपायला अन् तांब्या-भर पानी द्यायला आपलं घरांत एक मानूस नसावं बरं ?

विनता—हा गुलामा !

वेड्या—अन् दुसरं येक कारन हाय. त्ये छे. माझे सगे

सोयरे कोनी न्हाइ राहिलेती. तव्हा लगन केल त्वनजे वा-
यकोचे सगे सोयरे ले आपलेच सोयरं व्हतील.

विनता—अरे पण वेड्या वायकोचे आप्त आपल्या काय
कामाचे ?

वेड्या—अन् का घर न्हाइत कामाचे ? रिकामटेकडे व-
सून न्हाइत का अयती भाकर खायाचे ? म्हाच्या म्हाच्या
घरान्यांतवी न्हाइका अस ~~तुम्हाला~~ जमत ? ले जस त्यांच्या
कामात येत, तसं माझवी माझ्या कामाला वरताला यईलच
यईल.

विनता—गुळामा ! तूं जन्मभर असाच लोकांची निंदा
करीत राहणार का ?

वेड्या—न्हाइ वाइसाव ! मी निंदा कुठे करतोया. मी
तर खरं बोलतोया.

गाणें. ०

अर यक्र तुजला गोष्ट सांगतो कळून येइल तुला जी जी जी ॥ १ ॥
असल नशीबीं व्हइल लगन तुझ नको खंत करू मुला जी जी जी
चैतर येतां फुडे कसा तो शबुद काकिलेला जी जो जी ॥ ३ ॥

विनता—फार चावट आहे. जा या वेळीं, मग एखादे
वेळीं वसेन तुझ्याशीं बोलत.

कारभारी—वाईसाहेब ! त्याला सांगवें कीं जानकीवाईला
पाठवून दे लणून. तिजविषयीं मी आपणाला कांहीं सांगणार
आहें.

विनता—जारे ! तिला जाऊन सांग कीं मी बोलावले आहे
लणून. जानकीला हो !

वेड्या—

गाणें.

अशोकझाडाखालीं वसली रडत राहिली जानकी ।

वणांत फिरती कष्ट पावती बुडती माझे अति शोकीं ॥

लंकेचा हा राणा म्हंगतो हो तू माझी राणी कीं ।

भातां राखीं लाज दाशी देवा करुणा ती भाकीं ॥ १ ॥

विनता—वेडा तर खराच. जानकीचें नांव काढल्याबरोबर लागला गायला जवळीचें गाणें —

वेड्या—अन् याची आमच्या जानकीचाइसाच अगशी, न्हाइतका मळू मळू रडत वसल्यात? आपनास काय ठावं काय लपून गड्यातां? आपनास कोणी पन्हाइत सांगितली हाय?

विनता—जा रे, तुला सांगितलें ना कीं जानकीला बोलू न लपून? वसला आहे यथें टवाळकी करीत जा करा.

वेड्या—ये. बघा कस हाय ते. बोलल न्हाइ तर म्हंगतात काय लोकांचा मुखदुर्वळ! अन् बोलवां तर म्हंगतात टवाळकी करतोया. मुद्दुंगावाणी आपली गत हाय. त्याला दोकडनं नी मार मिळतोया. रंवा इथून जावं ह्याच वं [नाचे]

विनता—भातां सांगा तुम्ही काय लपणपार होतां तें?

कारभारी—आपण या सुधीवर फार लोभ करितां, हें मला ठाऊक आहे.

विनता—लोभ करावा अशोच ती आहे. आपणें तिला माझ्या स्वाधीन केलें, तेव्हां तिच्यावर लोभ केलाच पाहिजे. मा नाही केला तर काण करील? मी करतें हा खरोखर थाडाच आहे.

कारभारी—काल सायंकाळच्या सुमारास हिशेब लिहीत मी ओसगीवर वसलों होतो, इतक्यांत देवघरांत कोणी स्फुंदून स्फुंदून रडत आहे, असा मला भास झाला. तेव्हां मी तसाच

उठून देवघराच्या दाराशीं गेलों, आणि पहातों तों दाराला आंतून कडी लाविली आहे. नंतर मी दाराच्या फटीतून आंत घाहूं लागलों तों जानकी हात जोडून अंबाबाईची प्रार्थना करीत आहे, मधून मधून रडत आहे, व आपणाशींच बोलत आहे, असें मला दिसलें. तिला आपलें बोलणें कोणी आडून ऐकत आहे, असें मुळींच वाटलें नसावें ह्मणून ती मन मोकळे करून आपणाशींच बोलत असावी असें मला वाटलें. तिच्या त्या बालण्यावरून मला इतकें कळून आलें कीं तिचे मन आपल्या बाळासाहेबांवर जडलें आहे, आणि तिचा असा निश्चय झाल्यासारखा दिसतो कीं करीन तर शूरसेनच पति करीन. तिनें दैवाचा उपहास करून असें ह्मटलें कीं “ आमच्या कुलामध्ये इतकें मोठें अंतर कां ठेविलें ? समसमान स्थितींतल्याच जोडप्यांच्या गांठी बांधणाऱ्या ब्रह्मदेवाला तिनें नांवें ठेविलीं. नंतर मदनास दूषण दिलें कीं खरोखरच ज्यांचें प्रेम आहे त्यांस जर तूं सहाय न झालास तर तुझे ब्रीद कसें राहिल ? अशा प्रकारें विलाप करून अंबाबाईची तिनें प्रार्थना केली कीं हे माते जगदंबे ! माझी कामना पूर्ण करणारी तूच आहेस. तूच आपल्या कन्येचें कल्याण करण्यास समर्थ आहेस. तुला माझी करुणा बेणार नाही तर मग कोणास येईल ? ”—झालेला मजकूर आपणास कळवावा, हा माझा धर्म समजून मी आपणापाशीं बोललों. यांत आपला संबंध आहे, तेव्हां विचार करून काय करावयाचें असेल तें करावें.

श्रिता—तुलीं ही गोष्ट मला कळविली, हें योग्यच केले. आतां ही गोष्ट दुसऱ्या कोणाजवळ बोलूं नका. मला पुष्कळ

कारणांवरून संशय आला होताच. पण तो संशय खरा की खोटा याचा निर्णय करवेना. आतां तुम्ही जा. ही गोष्ट कोणाच्या कानावर जाऊं देऊं नका. पुनः मी तिजविषयी बोलें. तुम्ही मला प्रथम सांगितलें हें फार चांगलें केलें. आतां जा.

[कारभारी जातो.]

२. ~~तुम्ही~~

युवतीचें मज गमतें अकृत प्रेम पहा हें सार्चें ।
पीडिति युवतिजनाला बहु हे सार्थक रतिर्रमणाचे ॥
आला अनुभव हा मजला । कैसें दूषिनें युवतीला ॥ २.

ही जानकी आली ! इचे नेत्र पहा किती अरिक्त झाले आहेत !

[जानकी येते.]

जानकी—बाई ! कशीला मला बोलावलें ?

विनता—जानकी ! मी तुझा आई नाहीं काग ?

जानकी—तुम्ही माझ्या आई नव्हत, बाई आहां.

विनता—आई कां नाहीं ? आई हलक्यावरोवर अशी चपापलीसग कां ? नव्हे, मी आईच बरें, पोटाच्या पोराप्रमाणें मी नाहीं का तुला वाढविलें ? पोटाचेंच तें काय अधिक असतें ? आईप्रमाणें मीं तुजवर ममता केली आणि तूंही पोटाच्या पोरप्रमाणें माझा मान ठेविला पण असें काय गडे ? मी तुझी आई आहे असें हलकें हें कां नाहीं तुला आवडलें ? आणि असें वेड्यासारखें कां बरें होळ्यांत पाणी

१. तरुणस्त्रीचें; २. साहाजिक, बुद्ध्या करून न होणारें; ३. वाण; ४. मदनाचे; ५. दोष लावीन; ६. लाल;

आणावें ? तुला एवढें कसलें दुःख झालें ? तू माझी मुऱ्गी आहेस हणून ?

जानकी—नाहीं वाई ! तुझाला “मुऱ्गी” हणून हाक मारतां येत नाही हणून—

विनता—कां नाही ? मी तुझी आई तेव्हां “मुऱ्गी” हणून हाक मारण्याला मला काय हरकत आहे ?..

जानकी—असें कसें होईल ? वेणुग्रामाचे सरदागस मी भाऊ कशी हणून ? तें मांठ, मी लहान. त्यांनी आणि माझी बंगबरी कशी होईल ? ते माझे स्वामी—यांचा मी दासा, आणि जन्मभर मी त्यांची सेवा करणार. तेव्हां ते माझे भाऊ कसे हातील ?

विनता—आणि मीही आई कशी होईन ? असें तुझें हणणें ?

जानकी—काय बोलवें हें मला सुचत नाही वाई ! तुमी आईप्रमाणे मला वाढविलें तेव्हां आई स्वय्या, पण असें झालें हणून आपल्या पोटच्या रत्नाशीं माझे बहिणचें नातें लगळ. तें कसें जमेऊ ? तेव्हां मी तुझाला नाई हणूनच हाक मारिन.

विनता—तर मग नुसतें ‘वाईच’ हणून नको, ‘सासुवा-ई’ हणून हाका मार. हेंच तर नव्हतें. तुझ्या मनांत ? पण अशा एकदम तुझा मुद्रा कां उतरला ? एकूण मी सहजगया बोललें तेंच खरें. तं मला सासुनाई हणून हाक मारणार ? अग वाई ! आतां सर्व कळत आलें—एकीकडे बसणें कां आणि वरचेवर झाल्यांत प्राणी आणणें कां तें ? आतां गोष्ट चोरूं नको—तू माझ्या पुत्राच्या बरणार ! तू तोंडाने जरी नाही हटलें तरी ही वटा मुद्रा मोठा चहाडबोर आहे ! ही आपलें सर्व हृद्गत दुसऱ्याला कळविते ! तेव्हां खेच सांग, पण सांगणार

हैंच. हें वघ हें गालांतलें हसें तीच गोष्ट सांगतें ! हे डोळे तरी तुझे सर्व प्रेम उघाडीस आप तात-लबाड काय ती एक जीभ आहे ! ती मोठी हट्टा ! खरे बाहेर पडलें तरी तें तिच्या-नें बोलून दाखवितां येत नाही ! मग सांग, माझा सशय करी कोणी नाही ? असला तर मी कांहीं तुजवर रागें भरणार नाही ! नसला तर •सैं सांग. तरी पण खरें सांग. ह्मणजे माझ्या हातून तुझे बरें होईल तितकें करून पाहीन.

जानकी वरि मजवर राग भरून नका—

विनता—मी रागें भरत नाहीं. पण सांग तुझे प्रेम माझ्या मुलावर आहे कीं नाहीं ?

जानकी—क्षमा करा, मी अदराधी आहे.

विनता—फिरून तेंच. मी तुला विचारतेंना तुझे प्रेम माझ्या मुलावर आहे कीं नाहा ह्मणून ?

जानकी—तुमचें नाहीं का प्रेम त्याच्यावर ?

विनता—अशी लटपट ग कां ? माझे प्रेम निराळें. तें जगजाहीर आहे, आणि लाला कोणाची आडकाठी नाही. चल, चल, कब्रू हो. कारण आतां कांहीं बाकी उरली नाही.

जानकी—तर मग खरें सांगतें. तुमच्या पाया पडतें, मजवर रागावूं नका. माझे प्रेम आपल्या पुत्रावर जडलें. त्याला मी काय करूं ? माझे आईबाप दुबळे पण खरे होते. तशीच गत माझ्या प्रेमाची. तेंही विचारे दुबळे पण खरें आहे. आपणाला राग येऊं नये कांहीं. माझे प्रेम त्यां-जवर आहे, ह्मणून त्यापासून त्यांना कांहीं पीडा व्हावयाची नाही. त्यांना ही गोष्ट मुळीं ठाऊक नाही. आतां त्यांची योग्यता माझ्यामुळे कमी होत असेल, तर माझा त्यांशीं

विवाह व्हावा असे सुद्धां मी इच्छिणार नाहीं. माझी योग्यता त्यांच्या वरोवरीची होईल तेव्हांच अशी इच्छा धरिन. पण असें कोठून घडून येणार ? माझे प्रेम सफल होणार नाहीं हे दिसतेच. पण तें आवरणें माझ्या कोठें हातीं आहे ? न मिळत्या वस्तूचा अभिलाष केला हे माझे वेड खरें. पण या वेडांतच मला सुख आहे. वालिक चंद्राची अपेक्षा धरितें, ती चंद्राला ^१अपय ठाऊक ? आणि तिजपासून चंद्राला काय अपाय होणार ? तसें माझ्या प्रेमापासून आपल्या पुत्राला काय पीडा होणार ? याकरितां आपल्या प्रियकर पुत्रावर माझे मन जडलें लक्षण माझा धिक्कार करूं नका. आपणालाही युवतीजनाच्या प्रणयाचा अनुभव आलाच असेल. तो प्रणय कसा व्यापक असतो, आणि युवतीच्या कोमल अंतःकरणास कसा धीर देतो, हे आपणास ठाऊक नसेल असें नाहीं. तेव्हां या कन्येकडे प्रेमदृष्टीनें पहा, आणि अलभ्य विषयावर तिचें मन जडलें आहे लक्षण तिचा उपहास करूं नका. या प्रणयांतच तिला सुख होत आहे, तेव्हां त्यांतच तिचा अंत झाला तरी तो तिला प्रियच आहे !

विनता-तुझा विचार होताना कीं विजयानगरास जावें लक्षण ? खरेंच सांग.

जानकी-होता खरा.

विनता-कशाकरितां, खरेंच सांग.

जानकी-खरेंच सांगतें. आपणाजवळून कांहीं चोरून ठेवीत नाहीं. माझ्या बापानें मजला मरतेवेळीं चांगलीं चां-

१. इच्छा; २. बाधा; ३. प्रीतिचा; ४. सर्वत्र असणारा; ५. अवमान, थटा.

गर्ली औषधें दिलीं आणि त्यांची योजना कोणत्या रोगावर कशी करावी हे लिहून ठेविलेली वहीही दिली. त्यांनी मला असे सांगितले "कीं मुली, हीं औषधें खातरीचीं आहेत बरे. जपून ठेव. हीं केव्हां तरी तुझ्या कामास येतील." हे सर्व आपणाला ठाऊक असेलच. हल्लीं ज्या रोगापासून महाराजांस पोडा होत आहे, व तो असाध्य आहे असे लक्षणतात, त्यावर रामबाण असे एक औषध ~~होत~~ वहीत सांगितले आहे.

विनता—याकरितांच तर मग तूं विजयानगरास जाणार होतीस ?

जानकी—बाई—मी खरेंच सांगते. आपल्या आज्ञांचून जाणार तर नव्हतेंच. पण आपले पुत्र विजयानगरास गेले, लक्षण मला हे औषध आठवले. ते जर यथे असते तर महाराजांचा रोग, तीं औषधें आणि ती वही, यांची मला आठवणही होतीना.

विनता—पण तुला वाटते का जानकी ! तुझे औषध महाराज घेतिलसे ? महाराजांची खातरी झाली आहे कीं वैद्यांच्या औषधांपासून कांहीं गुण येत नाही आणि वैद्यांनीं ही हात टेकले आहेत. तेव्हां जेथे मोठमोठ्या नामांकित वैद्यांनीं रोग असाध्य ठरविला तेथे तुजसारख्या अजाण कन्येच्या लक्षणयावर त्यांचा विश्वास कसा बसेल ?

जानकी—माझे मन सांगते कीं या कामांत ईश्वर मला यश देईल. बाबाची योग्यता आपणाला ठाऊकच आहे, तेव्हां आपण जर परवानगी द्याल तर महाराजांना मी औषध देईन. बाबाच्या औषधावर माझा इतका विश्वास आहे कीं महाराजांनीं लटले कीं तुझे औषध घेऊन अमुक दिवसांत

मला गुण न आला तर तुला सुळों देईन, तरी मी कबूल करीन.

विनता—अशी तुला खातरी आहे काय ?

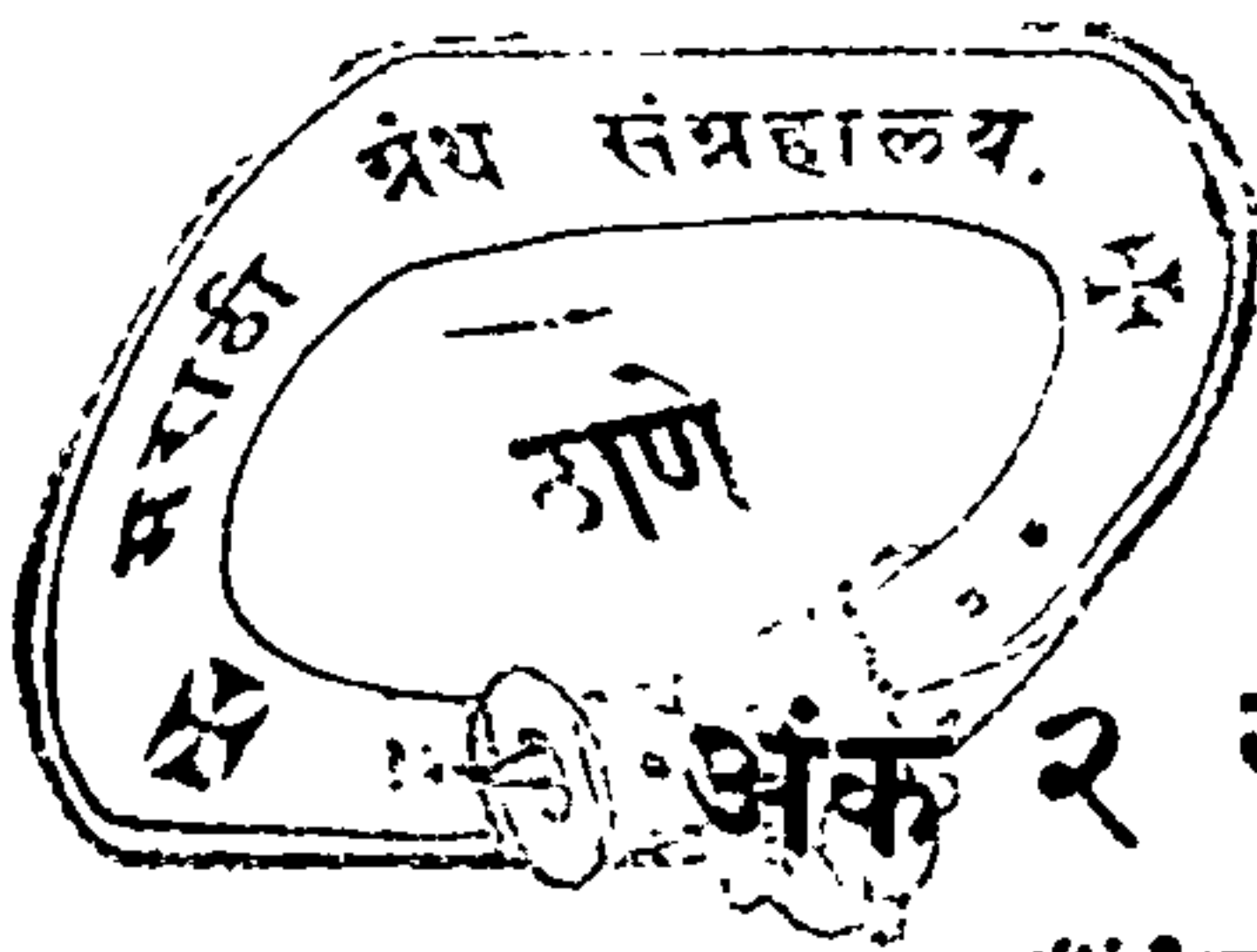
जानकी—होय सर्वांशीं माझी खातरी आहे अशी !

विनता—तर मग मी तुला जायास परवानगी देते. उद्यां तूं येथून नीघ तुझी सर्व तयारी करून देण्यास सांगते. चाक्र-
रमाणसे, शिविके, पसा तुजबरोबर देते. विजयानगरांत
माझे आप्त आहेत, त्यांस पत्रे देईन तीं नेऊन दे. ह्यणजे ते
तुझी तेथे सर्व व्यवस्था ठेवितील. कांहीं मनांत संकोच धरूं
नको. माझ्या हातून होण्यासारखें असेल तें सारें करीन. ईश्व-
र करा आणि या कामांत तुला यश मिळो.

---

१. पूर्णपणे; २. पालखी.

अंक १ ला समाप्त.

प्रवेश १.

स्थळ—विजयानगर. राजमंदिरांतील एक दिवाणखाना
 [भालदार चौबदार पुकारतात—“ राजाधिराज सोमकांत
 महाराज”—तदनंतर राजा, पांडुरंगपुरास युद्धाक-
 रितां जायाला निघालेले दोन सरदार, शूर-
 सेन, वाचाल आणि सेवक येतात.]

राजा—सरदार हो ! ही वीरश्री कमी होऊं देऊं नका.
 मी सांगितलेले उभयतांही लक्षांत ठेवा.

१. सरदार—आक्षी संग्राम करून परत येऊं तेव्हां महा-
 राजांची प्रकृति बरी झालेली पाहूं.

राजा—त्याचें तर नांव बोलूं नका. रोगानें माझे शरीर
 इतकें ग्रासिलें आहे, तरी माझे धैर्य खचलें असें नाही—तरुण
 सरदार हो ! तुझांस जयश्री प्राप्त होवो ! मजबदल कांहीं
 काळजी वाहूं नका. माझे कांहीं होवो, तुम्ही मात्र विजयान-
 गराच्या नांवाला कळक लावूं नका. पुनः एकवार लक्षांत ठेवा—

श्लोक.

स्वकुलनाम तें दूषवूं नका
 कीर्ति जोडण्या देहही विका ।

* लढण्याविषयीं औत्सुक्य; १ लढाई; २ जयरूपी संपत्ति;
 ३ आपल्या कुळाचें नांव किंवा आपलें कुळ व नांव; ४ दोष ला-
 वून घेऊं.

युद्धं तूमेवं अरिस नावरो
विजयदेवता श्रौणिं तुह्यां वरो ॥

वरें आहे-आतां या.

२ सरदार-आपल्या प्रकृतीला आराम पडो ह्मणजे झालें.

राजा-पांडुरंगपुरास जातां आहां. पण सावध असा-ते-थील स्त्रियांच्या मोहक लावण्यांची आख्या आहे. कामिजनास भुरळ कशी पाडावी ही विद्या त्यांस चांगली माहित आहे; तेव्हां जपून वागा.

श्लोक.

वरवे पाश शत्रूचे तरुणीचे न ते परी ।

पहिल्या ये तोडितां धैर्यं दुजातें कोण संहरी ॥

१ आणि २ सरदार-आपला उपदेश आह्मी कधींही विसरणार नाहीं.

राजा-वरें तर या.-मला या सिंहासनावर बसवत नाहीं. सेवकहो ! मंचकावर पडावेंसे वाटतें- चला. [राजा सेवकांचा हात धरून मंचकावर जाऊन पडतो.]

१ सरदार-[शूरसेनास उद्देशून] आपण आमच्या वरोवर युद्धास येत नाहीं तर !

वाचाल-त्यांच्याकडे कांहीं बोल नाहीं, त्यांची वीरश्री-

२ सरदार-युद्धांत काय मजा आहे पण !

वाचाल-हो हो ! आहे तर ! यांत काय संशय ? मी पुष्कळ युद्धें पाहिलीं आहेत.

शूरसेन-मी काय करूं ? मला येथेंच राहण्याची आज्ञा झाली आहे. "अज्ञान लहान आहेस," "इतक्यांत

१ शत्रूला; २ विजयाची देवता; ३ सत्वर; ४ उतार; ५ सौंदर्याची; ६ प्रसिद्धि; ७ पलंगावर.

नाहीं”, “पुढच्या वर्षी” या व इतर अशाच शब्दांनी माझे कान कोंदून टाकले आहेत.

वाचाल—तुमच्या मनांत खरोखरच जायाचें असेल, तर येथून निसटो कसे !

शूरसेन—एकूण दुसऱ्यांनीं सैमरांत पराक्रम गाँजवावा आणि कीर्ति मिळवावी, आणि मीं मात्र घरच्या घरीं बसून माशा मारीत बसावे ! ठीक ! ~~हे~~ हे कांहीं आपल्या हातून व्हायचें नाहीं. मी येथून कसेही करून आपला पाय काढीनच !

१ सरदार—असा पाय काढण्यांत भूषणचें आहे.

वाचाल—तर मग तें भूषण मिळीवच शूरसेन !

२ सरदार—आपण आमचे मित्र, तेव्हां आपणाला सोडून जायाचें जिवावर येतें.

शूरसेन—तुमचा आमचा अंतरात्मा एकच, देह मात्र भिन्न. तेव्हां ताढातोड होतांना क्लेश होतात यांत नवल तें काय ?

१ सरदार—नमस्कार हो सेनापति !

२ सरदार—नमस्कार वाचालराव !

वाचाल—वीरहो ! तुमचीं आमचीं खड्डें एकाच ठिकाणीं परंजायाचीं ! अहो तेजस्वी प्रतापवाँने शूरहो—तुमच्याशीं मला चार शब्द बोलायचे आहेत, तिकडे रणधीरहो लक्ष द्या. तुम्ही पांडुरंगपुरास जात आहां, तेथील सैन्यांत “नसतेराव” नांवाचा एक सेनापति आहे, त्यास त्याच्या गालावरील घाया-

१ भरून; २ सुटका करून घ्या; ३ लढाईमध्ये; ४ दाखवावा; ५ अन्न; ६ जीव; ७ तुटातूट; ८ दुःख; ९ आश्चर्य; १० धार लावणे; ११-१२ पराक्रमी; १३ लढाईमध्ये नेहमी पुढें.

वरून तुझी सहज ओळखाल. तो घाय कोणाच्या तरवारी-
चा लणून पुसाल तर या बहादराच्या आणि ते खड्गही हेंच.
यास माझा निरोप कळवा कीं मी अझून जिवंत आहे, आणि
मग तो त्यावर काय उत्तर देतो, तें मला कळवा.

२ सरदार—कळवूं अं सेनापतिराज !

वाचाल—विजयश्री या तुमच्या नवयौवनांस भुलून तु-
म्हावर फिर्दा होवो! [सट्टफ्र जातात.] मग तूं आतां काय
करणार ?

शूरसेन—राहणार, दुसरें काय ? महाराजांची मर्जी—

वाचाल—पण सरदारांना निरोप देण्याचा हा तुमचा
कोरडा प्रकार रे कोठला ? पुरते चार शब्द सुद्धां बोलला
नाहींस. हे सरदार मोठ्या प्रतिष्ठितांत मोडतात, यांची बो-
लण्याचालण्याची रीत अगदीं शिष्टजनाची ! तेव्हां हे जसे
वागतील तसे आपणांस वागलेंच पाहिजे. पुनः जा. उभ्या
उभ्या असा निरोप देणें बरोबर नाहीं. अघळपघळ प्रका-
र चांगला शोभतो समजलास ?

शूरसेन—बरें तर मग. तसें कां होईना ?

वाचाल—हे वीरांतले वीर; धनुर्धरांत अग्रणी होण्याचा
यांचा सुमार दिसतो. [शूरसेन आणि वाचाल जातात.]
[सुव्रत येतो.]

सुव्रत—[राजाजवळ जाऊन] महाराजांचा विजय असो.
आपल्या चरणापाशीं या दासाची एक विनंति आहे.

राजा—ती कोणती ?

सुव्रत—महाराजांची आज्ञा होईल तर सांगतो.

१ जयापासून होणारी कीर्ति; २ नवीन तारुण्यास; ३ लुब्ध हो-
ऊन; ४ खुष, राजी; ५ लांब लचक; ६ धनु धारण करणारे; ७ मुख्य.

राजा—सुत्रत ! इतका उपचार तुझाला करणें नको. सांगा काय सांगायाचें आहे तें.

सुत्रत—महाराज ! रोग बरा व्हावा अशी महाराजांची इच्छा आहे काय ?

राजा—नाहीं.

सुत्रत—असें कां बरें ? द्राक्षें मिळण्यासारखीं नाहींत, असें आपणांस वाटतें काय ? नाहीं महाराज ! तीं द्राक्षें हस्तगत करून दिलीं तर मग खाल कीं नाहीं ? हें पहा—

श्लोक.

असे पाहिली एक वल्ली नृपाळें ।
मृतां जीव दे जी करी दूर काळें ।
जरां वारुनीयांहि तारुण्य आणी
शिलां ऊठवी सार्च लावण्यखाणी ॥ १ ॥

राजा—ही लावण्यखाणी कोण ?

सुत्रत—ती आपली वैद्यकन्या, महाराज ! आपल्या दर्शनाकरितां आली आहे,—आपण दर्शन द्याल तर ! महाराज ! माझे भाषण आपणास कदाचित् थडेंचें वाटेल. पण तसें नाहीं. खरेंच बोलतो. तिचें वय, तिचें ज्ञान, तिचा संकल्प, तिचें शहाणपण, तिची बुद्धि, हीं सर्व पाहून मी तर बोवा चकित झालों. आपण कदाचित् म्हणाल कीं याला वेड लागलें, पण मला तसें वाटत नाहीं. तिची येवढीच इच्छा आहे कीं आपलें दर्शन घ्यावें. तेवढी आपण पुरवाल काय ? येथें येण्यांत तिचा काय उद्देश आहे हें मग आपणा-

१ वेल; २ राजा; ३ मेलेल्यास; ४ मृत्यु; ५ म्हातारपण; ६ दूर करून; ७ दगड; ८ खरोखरीच; ९ सौंदर्याची खाण.

स तिच्या मुखानेच कळेल. तिची भेट झाल्यावर मग पाहिजे तर मला हसा.

राजा—तुमचा हट्ट पुरविलाच पाहिजे बोवा. आणा तर पाहू या अघटित चमत्कार करणारणीला! मग दोघेही आपण तिला पाहून तोंडांत बोट घालू, नाही तर तुमच्या माथ्यांत हें वेड कसे शिरले याचें आश्चर्य करित वसूं.

सुत्रत—बरे तर. हा मी तिला घेऊन येतो पहा. फार वेळ नको कांहीं—[जातीं.]

राजा—पुष्कळदां सुत्रत असली लांब प्रस्तावना करितो आणि यांत कांहीं विशेष आहे असें लक्षण यःकश्चित् पदार्थ पुढे करितो ! तसा तर प्रकार आतांही नसेल ना ?

[सुत्रत जानकीस घेऊन येतो.]

सुत्रत—जानकी अशी इकडून ये—अशी.

राजा—कितो लवकर परत आला हा !

सुत्रत—अशी इकडून येहो—हे महाराज येथें वसले आहेत. तुला काय ल्पणायाचें आहे तें सांजवळ बोल. अशी घाबरून नको. भिण्याचें कांहीं कारण नाही. सर्व तुझा उद्देश कळीव. पाहिजे असल्यास मी असा दूर उभा राहतो.

[सुत्रत दूर उभा राहतो.]

राजा—मुली ! माझ्याशीं का तुझें काम आहे ?

जानकी—होय महाराज ! माझ्या बापाचें नांव “पुंडरीक वावधनकर;” ते वैद्य असत आणि लटल्याप्रमाणें गुण आपणून देत.

राजा—खाला मी ओळखतो.

जानकी—तर मग माझें अर्धे काम वांचलें. त्यांची स्तुति

मला आतां नको करायला. कारण त्यांची माहिती असली, ह्मणजे पुरे. मरतेवेळीं बाबांनीं मला पुष्कळ औषधांची याद देऊन त्यांची योजना कशी करावी हे सांगितलें. त्यांत एका औषधाविषयीं तर त्यांनीं मला असें सांगितलें कीं “मुली हे औषध मोठ्या खातीचें आहे. हे जपून ठेव हो. याचा गुण पुष्कळदां मी घेतला आहे, तेव्हां हे तुझ्या कामास पडेल.” त्यांच्या आज्ञेप्रमाणें तें औषध मी जपून ठेविलें आहे. मला जेव्हां कळलें कीं ज्या रोगावर या औषधाचा गुण हटकून येतो असें बाबांनीं सांगितलें होतें, त्याच रोगानें आपण ग्रस्त झालां आहां, तेव्हां मी असा निश्चय केला कीं आपल्या चरणांचें दर्शन घेऊन हे औषध आपणास द्यावें. आतां महाराजांची आज्ञा मात्र झाली पाहिजे.

राजा—मुली ! तुझा संकल्प स्तुत्य आहे. पण जेथें मोठ्या वैद्यांनीं हात ठेकले, तेथें आतां एखादें वहीत लिहून ठेविलेलें औषध लागू पडेल, असें मला वाटत नाहीं. सर्व वैद्यांना बोलावून आणून त्यांजकडून मी रोगाची परीक्षा करविली. सर्वांचेही ह्मणणें एकच पडलें कीं हा रोग असाध्य आहे, यावर कोणत्याही वैद्याची मात्रा चालणार नाहीं. तेव्हां असल्या दुर्धर रोगावर येईल त्याचें औषध घेऊन मी आमच्या शहाणपणास बट्टी लावूं इच्छित नाहीं. कारण, लटलें आहे कीं “शहाण्याच्या हातून मरावें, पण मूर्खाच्या हातून जगूं नये.” ह्मणून पुनः एकदां सांगतो कीं जेथें खरोखर उपाय खुंटला तेथें भलतेसलते उपाय करण्याला माझे मन घेत नाहीं.

जानकी—महाराजांच्या मजीपुढें माझे कांहीं ह्मणणें नाहीं.

माझे औषध घ्याच असा माझा कांहीं आग्रह नाही. मी आले तशी परत जाईन आपली. दुसरें काय ? होतें माझ्या मनांतून आपणांस औषध देऊन बरे करावें हणून. परंतु तें सर्व आतां जेथल्या तेथेच असो !

राजा—तुझ्या मनांतून मला बरे करावें असें होतें, याबद्दल मी तुझा ऋणी आहे. पण हें ऋण कसें हणून पुसशील तर ज्याचा प्राणोत्क्रांताचा काल सन्निध येऊन ठेपला अशा वेळीं जवळच्यांनीं यास हणवावे “अरे बाबा ! मरूं नको, कांहीं दिवस तरी आणखी वांचरे,” व त्यांच्या या हणण्याबद्दल त्यानें ऋणी व्हावे, तसें हें ऋण आहे.

जानकी—बरे, आपला रोग जर असाध्यच आहे, तर मग माझे औषध घेण्याला तरी प्रयत्न वाय कोणता ? माझ्या हातून गुण येणार नाही, असें आपणांस वाटते ? पण ईश्वर मोठमोठ्या गोष्टी घडवून आणतो, त्या पुष्कळदां लहानसानांच्या हातून नाही का घडवून आणित ? पुष्कळदां आपल्या आढळांत येते कीं शहाण्यांची जेथे अकल गुंगे होते, तेथे अज्ञान बालाच्या तोंडचे शब्द खरे होतात. मोठ्या कार्यांना मोठीच कारणे लागतात असा नेम नाही. अंगुष्ठचा स्पर्श होताच यमुनेचे पाणी दुभंगें झालें. ज्या शिला स्वतः बुडतात व दुसऱ्यांना बुडवितात त्या नाममाहात्म्ये समुद्रांत तरून कपिसेनांस उतरून जाण्यास सेतुरूपें झाल्या. एक कीं दोन—पुराणांतून असले लाखों दाखले देतां येतील. या प्रमाणे आमचे तर्क वरचेवर फसतात, अमूक एक गोष्ट घ-

१ प्राण जाण्याचा; २ जवळ; ३ अडथळा; ४ पहाण्यांत; ५ गोंधळते; ६ आंगठ्याचा; ७ दोन ठिकाणीं; ८ नामाच्या महिम्यानें; ९ वानरांच्या सैन्यास; १० पुलादाखल.

डून येईल अशी जिच्याविषयी खातरी असते, ती घडून येत नाही; जिच्या घडण्याचा मुळीच संभव नसतो, ती हट-कून घडून येते, असें आहोती वरचेवर डोळ्यांनी पहात आहोती. तरी आमचे सिद्धांत अबाधित चालतीलच असें सम-याला काय ह्मणावें ?

राजा-मुली ! अधिक बोलून काय फळ ? तूं जा. मी तुझें औषध घेत नाही. तूं इतकेच आपणाला समाधान मानून घे कीं मी राजांना बरे करूं पहात होतें; पण त्यांनीं औषधच घेतलें नाही.

जानकी-महाराज ! माझ्या बोलण्याचा राग येऊं देऊं नये. पण पुष्कळदां याप्रमाणेंच ईश्वरानें पाठविलेल्या उपायांचा आपण आव्हेरें करितो. बाहेरें स्वरूपावरून आपण अंतरंगाची परीक्षा करितो, तशी ईश्वर करित नाही. त्यास सर्व अंतरंग कळतें. आहोती मूढ जन स्वतःच्या ज्ञानाच्या घमंडीतच ईश्वरप्रेरित उपायांसही मानवी उपाय असें ह्मणतो. महाराज ! एकवार हें औषध घेऊन पहाच. मी कोण्या झाडाचा पाला ? हें औषध माझे आहे असें समजूं नका. ईश्वरानेंच आपणाला बरे करण्याकरितां मला पाठविलें आहे, असें समजा. या औषधानें हा रोग बरा होईल, ह्मणून माझी योग्यता मोठमोठ्या वैद्यांबरोबर आहे, असें मी मुळीच ह्मणत नाही. इतके मात्र मी सांगतें—अशी तशी सांगत नाही—खातरीनें सांगतें, आपला रोग असाध्य नाही आणि हें औषध ही निष्फल होणार नाही.

राजा-इतकी तुझी खातरी आहे काय ? तर सांग किती दिवसांत तूं मला बरे करशील ?

१ ठरीव गोष्टी; २ व्यत्यय न येतां; ३ अनादर; ४ पाहेरील; ५ आंतील अंगांची; ६ मूर्ख; ७ पोकळ गर्वांतच; ८ ईश्वरानें सुचविलेल्या; ९ व्यर्थ.

जानकी—ईश्वराच्या दयेने—

श्लोक.

रुंवी दोन फेरे करी जों जगाला ।
विधूँ दोनदां नाशितो जों तमाला
व्यथेचें नुरें नाम तें या शरीरीं
पुनः ती पहा शक्ति येईल सारी ॥

राजा—पण तुझ्या ह्मणण्याप्रमाणे गुण न आला तर का-
य हीरशील ?

जानकी—या औषधाचा गुण नच आला तरः—

श्लोक.

मला हासुनी लोक निंदोते सर्व—
“ भलां मोडलां हा इचा थोर गर्व ।
निघालो जितायासवैद्यांस मढ !
कळे वैद्यकीचें कसें ईस गूढ ” ॥

इतक्यावरही त्यांची तृप्ति न झाली तरः—

श्लोक.

ह्मणात मज देखुनी सकलें “ ही ग्वरी वेसर्वा ।
न लाज इजला कशी ? गिलुनि टाकिली येधवां ॥
इनें फसविलें नृपा; ठक असे; इला द्या सुळीं ”—
असेंहि घडलें जरी, मज सुखेच द्यावे वळी ॥

राजा—काय चमत्कार असेल तो असो !

१ सूर्य. २ प्रदक्षिणा. ३ पृथ्वीला. ४ चंद्र. ५ काळोखाला. ६ पीडेचें. ७ न उरे. ८ गमावशील; ९ तुच्छ मानोत; १० चांगला; ११ जिकण्यास; १२ वैद्याच्या धद्याचें; १३ मर्म; १४ पाहून; १५ सर्व; १६ निर्लज्ज बायको.

श्लोक.

वच तुझे हृदया बहु मोहैवी
गमैतसे मज तें मधु गोड वी ।
क्षण गमे तव दुर्घट कार्य तें
सुघट सत्य फिरनिहि भासतें ॥

मला वाटते तुझ्या हस्ते ईश्वरच मला औषध देत आहे. कारण जीव कोणाला प्रिय नाही असे नाही, आणि तो तुं मजकारणें देण्यास सिद्ध झाली आहेस ! तेव्हां तुला ईश्वरानेच पाठविलें हे सत्य !

श्लोक.

कन्ये ! जीव तुला असो प्रिय न कां ? लावण्य देवें दिलें
धीरा बुद्धि तुझी, किती विनय हा, लारुण्य अंगीं खुले ।
या संसारभुखा तिलांजलि जरी द्यायास तूं ठाकशी
तुझे कौशलं मे अर्पुर्व ! अथवा, झाली निराशा कशी ?

याकरितां हे चतुरिके ! तुझे मी औषध घेऊन पाहणार. पण गुण न आला तर लक्षांत ठेव ! मी एकटाच मरणार नाही !

जानकी—महाराज ! सांगितलेल्या मुदतींत लहटला तसा गुण आला नाही, तर खुशाल माझा जीव ब्या. मी या देहान्तशिक्षेला कबूल होईन. पण समजा, गुण आला, तर मग मला काय द्याल ?

राजा—जे मागशील ते.

१ भाषण; २ संशयांत घालां; ३ वाटे; ४ उत्पन्न करी; ५ कठिण; ६ काम; ७ सोपें; ८ शोभतें; ९ संसारापासून होणारें सुख; १० पाणी व तालि यांनीं युक्त अशी हातांची ओंजळ; ११ तयार आहेस; १२ शहाणपण; १३ पूर्वी कधीं न झालेलें; १४ मरण.

जानकी—मी जो वर मागेन तो द्याल ?

राजा—जो मागशील तो देईन. हें माझे वचन मी कदापि खोटे करणार नाहीं. खोटे करीन तर माझा अर्धः-पात होवो.

जानकी—तर मग जो मी वर प्रार्थिन, तो महाराजांनी मला दिलाच पाहिजे.

राजा—खण्यांचें ऋषण एकच असतें. ह्मटल्याप्रमाणें तूं केलें कीं माझे वचन मी खरें केलेंच असें समज. तुझे औषध घेणार. तूं इतके दिवस कोठें होतीस, कोणीं तुला वाढविलें, इत्यादि तुझे वृत्त तुझ्या मुखांतून ऐकण्याची इच्छा आहे, ती दुसऱ्या वेळीं पूर्ण करून घेईन. पण तुझे औषध घेणार, यांत कांहीं संशय नाहीं. ईश्वर तुझ्या हाताला यश देवो ! अहो सुव्रत ! [सुव्रत जवळ येतो] इच्या ह्मणण्याला मी राजी झालों. इच्या भाषणांत निःसंशय मोहनी आहे.

सुव्रत—एकूण मज एकऱ्याच्याच माथ्यांत हें वेड शिरलें नाहीं ! असो, इच्या ह्मणण्याप्रमाणें महाराजांस लवकर आराम पडो ह्मणजे झालें.

राजा—प्रभूची काय इच्छा असेल ती खरी. या कन्येनें आपलें वचन खरें केलें कीं मी आपलेंही खरें करीनच. चला, कोण आहरे तिकडे. मला हात द्या.

(भालदार ललकारतात. सर्व निघून जातात.)

प्रवेश २.

स्थळ-वेणुग्राम. जहागिरदाराच्या वाड्यांतील
दिवाणखाना.

[विनता आणि वेड्या येतात.]

विनता-अरे वेड्या, तुला एक काम सांगते, पाहीन
कसें करतोस ते. मोठ्याच्या पदरीं असले हणजे अंगीं श-
हाणपण येते हणतात, तसें तुला कांहीं आले आहे काय ?

वेड्या-हे काय पुसणे बाईसाव ? लहानाचा लोटा हिथ
झालोन् शहाना न्हाई कसा व्होनार ! दरवारच्या मानसाकड
पाठवनार यवडंचना ?

विनता-येवढेंचना हणजे ? हें लहानसान काम समजला-
स वाटते ? असल्या कामाला येवढेंचना हणतोस, तेव्हां मो-
ठें काम तरी तूं कोणच्याला हणणार ? हं ! येवढेंचना ?

वेड्या-बाईसाव, खरंच पुसाल तर दरवारांत फारसं शहा-
नपन न्हाई लागत बघा लवून मुजरा करतां येत नसल,
अन् शहानपनाचा आव घालतां येत नसल, त्यानं बघा कंधी
जाऊंच न्हाई. पन् मला योकच उत्तर लाइत हाय, ये संम-
द्या परश्नाला लागू पडतया.

विनता-हें मोठें गमतीचेंच उत्तर असलें पाहिजे कीं पा-
हिजे त्या प्रश्नाला लागू पडते.

वेड्या-अवो ये काय पुसता ? ही माझी घोंगडी जशी
समद्या कामाला येतीया-निजायला बी येती, बसण्याला बी
हयेच, बीतशीच वाज्या पावसांत लपेटून बी घ्यायला व्येस.
तसच ये माझं उत्तर.

विनता-आणि तें सर्व प्रश्नांला लागू पडते काय ?

वेड्या—हे काय पुसनं ? वामनाच्या हाताला जशी द-
 किशना, साडीला जशी चोळी, अन् बोटाला जशी आंगठी,
 गनपतीला जसा मोदक, अन् बायकोला जसा नवरा-फार
 कशाला-पुरन् पोळीला जस तूप, तसं माझं उत्तर अवध्या
 परश्नांला.

विनता—काय गुलाम चावट आहे ! सर्व प्रश्नांस रे कसें
 लागू पडेल ?

वेड्या—ये तुम्ही इचारांच नका बघा. कोनीका असना—
 राजा असो, परधान असो का—तुमच देव भल करो—कारकून
 असो, संमद्यांना येकुच उत्तर.

विनता—सर्वांच्या प्रश्नांला लागू पडणारें तेव्हां तें लांबच
 लांब असलें पाहिजे.

वेड्या—अस नव्हं—खरंच पुसाल तर इवलसं हाय. मला
 इचारा कीं दरवारचा तूं मानुस हय्येस का लूनून. इचारा तर
 खरं, भलतं सलतं न्हाइ उत्तर देनार.

विनता—मेला चावट आहे ! पण पाहतें काय उत्तर देतो
 तें. मज लातारीला असा वेळ घालवितां नये. पण असो. तूं
 दरवारांतला का आहेस ?

वेड्या—[हात जोडून] जी !

विनता—माझे कांहीं काम करशील का ?

वेड्या—जी !—हूं ! आनखी कांहीं परश्न इचारा.

विनता—तुझं दरवारांत कांहीं वजन नाही वाटतं ?

वेड्या—जी !

विनता—तुला जेरबंदानें मारलें नव्हे ?

वेड्या—जी !

विनता—सगळ्या प्रश्नांला गुलामाचा “ जी ” च. मी

वेडी नहीं का अशी बोलत बसली आहें ती. पुरे रे ही चा-
वटगिरी.

वेड्या-जी !- पाहिलंना कस ह्ये खासं उत्तर हाय ते.

विनता-पुरे रे. हें पत्र घेऊन विजयानगरास जा आणि
जानकीबाईस नेऊन दे; आणि तिला सांग की याचा जबाब
लागलाच मागितला आहे लणून. माझ्या भाऊबंदांस मीं फार
फार पुसलें आहे लणून सांग. माझ्या मुलासही भेटून ये,
आणि त्यालाही पुसलें आहे लणून सांग. हें काहीं फार नाहीं.

वेड्या-बाईसाब ! आतांच लंगाला ना फार फार पुसल
हाय म्हून सांग अन् आतां किहो लंगतां फार न्हाइ म्हून.
काय समजावं तरी काय ?

विनता-हा वेड्या !-हें काम फार नाहीं लणून मीं लटलें.
समजलास का ?

वेड्या-हं ! आतां शिरलं डोकशांत. अन् ह्यो बघा चा-
ललुंया.

विनता-आणि लवकर परत ये अं. फार दिवस लावूं
नकोस.

[दोघे जातात.]

प्रवेश ३.

स्थळ-विजयानगर, राजवाड्यांतील एक दिवाणखाना.

[शूरसेन, सुव्रत आणि वाचाल येतात.]

सुव्रत-लणतात साक्षात्कार राहिले नाहीत लणून-पण,
कलियुगांत लोक पापी झाले, भाव राहिला नाही, लणून
साक्षात्कार दिसत नाही.

वाचाल—खरेंच, या काळांत साक्षात्कार ऐकला पाहिला तो हाच.

शूरसेन—साक्षात्कार खराच.

सुव्रत—वैद्यांनीं हात टेकावे—

वाचाल—गदाधरशाङ्गधरासारख्या—

सुव्रत—लहानसहान नव्हत—सर्व ग्रंथ पढलेले, आणि अनुभविक—

वाचाल—मी तरी तेंच लक्षणार होतो.

सुव्रत—त्यांनीं लणावे हा रोग असाध्य—

वाचाल—वाः कसे गोड बोललां !

सुव्रत—यावर कोणाची मात्रा चालायाची नाहीच—

वाचाल—हो; असेच;—आणि खातरीनें कोणाचें ही—तुमचें देव भलें करो—

सुव्रत—फारा दिसांचा भरंवसा न्ही; आज नाही उद्यां अंत व्हावयाचाच—

वाचाल—वाः माझे वाक्य तुहीं पुरें केले—मी असेच लक्षणार होतो.

सुव्रत—आणि कन्येच्या औषधानें तीन दिवसांत खाड-दिशीं उठून बसावे, हा दैविक चमत्कारच—

वाचाल—होय, दैविक चमत्कार खास ! आणि—

सुव्रत—नव्हे, साक्षात्कारच !

वाचाल—तुमची समयस्फूर्ति कांहीं विलक्षण बोवा !—आमच्या मनांतल्या मनांत शब्द घुटमळतो पण तोंडाबाहेर येत नाही.

सुव्रत—किती हुशारी ! निःसंशय—

वाचाल—चमत्कार तर खराच—केवढा पण चमत्कार !
आणि आपणाला तर नाही वाटत ब्रह्मदेवाने असा पुतळा
निर्मिला असेल की त्याला हा चमत्कार—काय लक्षणार होतो
पहा ! विसरलो !—

सुत्रत—हा ईश्वरी प्रसादच होय.

वाचाल—होय प्रसादच.

सुत्रत—असल्या अबलेच्या—

वाचाल—अंगी आणि येवढी शक्ति, येवढा प्रभाव ! म-
हाराजांना गुण आला, तसा इतरांनाही येईल तेव्हां आपण
असे समजू की ही कन्या नव्हे ही देवाने—

सुत्रत—हातून गुण यावा !

[राजा, जानकी आणि परिजन येतात.]

वाचाल—मी तरी हेंच लक्षणार होतो. तुमच्या जिभेवर सर-
स्वती नाचते यांत कांहीं संशय नाही. हे पहा महाराज आले.

सुत्रत—पहा आतां महाराजांच्या अंगावर कसे तेज दिसते
ते. कन्येचा आणि हा प्रभाव ! यावज्जीव कन्यकाजन मज-
ला प्रिय राहिल. फार काय, आतां महाराजांस कोणी लटले
की पुष्पकरंडकापर्यंत जाऊन या, तर येतील, इतका त्यांच्या
अंगी तक्का दिसतो !

वाचाल—ओ हो ! हीच नव्हे का ती जानकी ?

सुत्रत—होय, तीच ही.

राजा—जारे ग्यान्या, आणि सर्व सरदारमानकरी
रंगमहालांत येऊन बसले आहेत की नाहीत, ते पाहून ये.

[एक सेवक जातो.]

रुच्छी

[जानकीस उत्तर.]

श्लोक.

गे जीवनौषधि ! वसें मम पार्श्वभार्गी
जेणें दिलें वचन सत्यच तूजलागीं ।
तो व्याधिमुक्त जन तें पुरवीच वेगें
शंकूं नको वर अभीष्टं मुखें वदे गे ॥

तुझा वर सर्वासमक्ष देऊन मी तुझा उतराई होतो.

[सेवक येतो.]

सेवक—जी सरकार, समदे मानकरी रंगमहालांत बसले
हायती.

राजा—कन्यके ! चल मजंबरोबर. [सर्व रंगमहालांत जातात.]
बाले ! या सर्वासमक्ष वर माग.

जानकी—यांच्यापैकींच मी एक वैर मागतें.

राजा—(आश्चर्यानें) एकूण हा का वर ! एकूण ही एका
राजाला वरणार, असो शहाणी खरी ! बाले !—

श्लोक.

पाहे हें नृपचक्र, यौवन खुले यांच्या शरीरीं कसें
हे सामंत पहा मदीय वचना नोलंघिती पुत्रसे ।
यांमाजी नृप आवडे तव मना तो दाविजे निश्चितीं
यत्कंठीं सुमहोरं घालशि, झणीं देतो तुला तो पती ॥

जानकी—महाराजांची आज्ञा मला प्रमाण आहे. एका-

१. माझे प्राण वाचविणारे मुली. २. माझ्या बाजूला. ३. ज्याचा
रोग बरा झाला आहे असा. ४. तुला आवडतो तो. ५. हा शब्द
अर्थी आहे; १. (राजानें योजिलेला) इच्छित वस्तु; २. (जानकीनें
७. मांड-
१. व राजे. ८. मोडीत नाहीत. ९. निश्चयानें. १०. फुलांची माळ.

वांचून इतर सर्व सामंत नृपांस यथाकालीं मदनराज सुंदर व गुणमंडित अशा वल्लभा देवो !

सुत्रत—आज कोणा सभाग्याच्या गळ्यांत ही माळ घालील कोण जाणें !

राजा—अगोदर सर्व पाहून घे, आणि मग कोणास वरायाचें तें वर. या सर्वांचें कुलशील चांगलें आहे.

जानकी—महाराज ! त्या जगद्वेशाच्या कृपेने आपल्या प्रकृतीस आराम पडला. मज कन्येची कसली शक्ति ! पण प्रभूनीं मजला वर मागायास सांगितला तेव्हां मी मागतें. महाराज ! आपण मला कन्या म्हटलें, तेव्हां कन्येची वरकामना पुरवावी. मी अजाण आहे; मला कांहीं माहित नाही. शीलें हेंच काय तें माझे धन. अशा प्रसंगीं काय करावें, कसें वागावें, हें मला समजत नाही. माझ्या मनांत अशी आतां शंका उत्पन्न झाली कीं मी ज्यात वरीन त्यानें जर माझा धिक्कार केला, तर मी पुढें काय करूं ?

राजा—हा वेडे ! असल्या रत्नाचा का कोणी अव्हेर करील ? पण तुझ्या मनांत कांहीं शंका येऊं देऊं नको. जो तुझ्या प्रेमाचा अव्हेर करील तो माझ्या प्रेमाला आंचवला असें समज.

जानकी—[मनांत] हे मदनराज ! माझी इच्छा तूं परिपूर्ण कर.

[हातांत माळ घेऊन चालूं लागते.]

१ सरदार—[मनांत] काय मी वेडा ! मला वाटलें होतें ही मला वरील लक्षण !

१. स्त्रिया. २. बरें वाटणें. ३. पति मिळण्याविषयीची इच्छा.
४. स्वभाव.

२ सरदार—[मनांत] असलें रत्न कोठून आमच्या हातीं लागणार !

३ सरदार—[मनांत] मजला कां नाहीं ही वरीत ? इचा मी दास होऊन राहीन.

सुव्रत—[मनांत]

श्लोक.

लज्जेनें खालिं पाहे, चकित गति दिसे,
स्वेदं रोमांच अंगीं
नेत्रीं भालीं विशालीं प्रणयं झळकतो
भाविला अंतरंगीं ।
निर्व्याजानंदं गालीं हसितं हि अधरिं
शोभवी दंतराजी
ऐशी हे सुंदरी ज्या लरिल नरवरा
होय तो का न राजी ॥

पण पहा काय चमत्कार तो ! ही सर्व नृपांस टाकीत चालली आहे. आतां काय तो एकच उरला आहे. तो आपला शूरसेन, त्याला वरणार वाढते ही ! पण ही तिची निवड मोठी चांगलीशी दिसत नाही. त्याला मी चांगलें ओळखतो, त्याला या रत्नाची कोठून पारख होणार !

जानकी—[शूरसेनाच्या गळ्यांत माळ घालून] ही आपल्या चरणांची दासी आहे. इचें पाहिजे तें आपण करावें.

राजा—शूरसेना ! तिचा अंगीकार कर बरें. ती तुझी धर्मपत्नी झाली.

१. घाम. २. कपाळावर; ३. प्रीति. ४. जी मनामध्ये धरिली आहे. ५. खरा आनंद. ६. हसणें. ७. ओठांमधून. ८. दांतांची ओळ.

शूरसेन—प्रभो ! माझी धर्मपत्नी ? माझे मला कांहीं नको का पहायाला ?

राजा—शूरसेना ! मजवर तिचा केवढा उपकार आहे, हे तुझ्या लक्षांत आहेना ?

शूरसेन—आहे, पण तेवढ्याने मी तिजशीं लग्न लावावे, असे होत नाही.

राजा—पण या दुखण्यांतून तिचे मला उठविले, हे तर माहीत आहेना तुला ?

शूरसेन—आहे, पण यांत माझा आणि तिचा काय संबंध ! ती कोण आहे हे महाराजांस ठाऊक आहे. आमच्या पदरीं एक गरीब वैद्य होता, त्याची ही मुलगी. तिच्याशीं आणि मीं लग्न लावावे ! महाराजांनीं क्षमा करावी आणि असल्या भरीं पडूं नये.

राजा—ती वैद्याची मुलगी, जहागीरदाराची नाही येवढे-चना ? अरे ती माझीच कन्या आहे, असे समज. मग तर कांहीं हरकत नाही ? तिचे उणे मी कांहीं पडूं देणार नाहीं. काय पहा आमचा वेडेपणा !

श्लोक

नृपाचे जैसें कीं रुधिर असतें रक्त गुरु वा,

तसें रंकाचेंही; नच लघु, न तदूर्ण हिरवा ।

परी वेडे आह्मी उगिच करितों भेद नसता—

जरेला मृत्यूला वश उभय ही, हीच समता ! ॥

वाळा शूरसेना ! तूं अज्ञून लहान आहेस, लहून तुला इची योग्यता कळून येत नाही. ती गरिबाची लहून का तिचा अन्हेर करितोस ? अरे बाबा ! धन मिळेल, पणू.

असलें रत्न मिळणार नाहीं. ही मूर्तिमंत सत्क्रिया होय, इचा धिक्कार तूं करूं नकोस. अरे भलया ठिकाणीं जरी रत्न पडलें असलें, तरी तें उचलूनच घ्यावें. वस्तुलाभ पहावा, स्थानमाहात्म्य नसलें तरी चालेल. पहा !

श्लोक

नोहे या जगतीतलावरि दुजें शीलापरी भूषण,
नोहे शील जरी मत्कुलहि तें वाटे जगीं दूषण ।
आहे शील जरी कशास कुल तें ? तें एकटें बंध हो !
शीलें हीन कुलीनही जन पहा लोकीं सदा निंद्य हो ॥

अरे बाळा ! हा युवती सुंदर आहे, शहाणी आहे, सुशील आहे, आणखी तें काय पाहिजे ? शीलाला मान आहे, मोठ्या कुळाला नाहीं. मोठ्या कुळांत जन्मला, आणि शील नाहीं, तर उलटा उपहास मात्र होतो. मूर्खलोक आपल्या पूर्वजांच्या नांवावर विकतात; पण शहाणे आहेत ते सत्कर्म करून मान पावतात. अधिक काय सांगू ? इला जर तूं आपली धर्मपत्नी करिशील, तर इचें उणें मी कांहीं पडूं देणार नाहीं. शील आणि सौंदर्य हीं तिच्याठायीं मूळचींच आहेत. वित्त मी देईन, मग तर झालेना ?

शूरसेन—प्रभो ! आपण ह्मणतां तें सर्व खरें. पण येथें माझे मन घेतच नाहीं; आणि बळेंच प्रीति कर ह्मणून चालत नाहीं.

राजा—अरे ! कामधेनु घरांत चालून येत आहे, तिला आडवा हात देऊं नको.

जानकी—महाराज ! आपण दुखण्यांतून उठलां यांतच गाला संतोष आहे. बाकीचें राहूं द्यावें.

राजा-नाहीं, असें कसें होईल? माझे वचन मी खोटे कधीं होऊं देणार नाही. काय समजला आहेस तूं? ही घाल तिच्या गळ्यांत माळ. अरे उद्धता पोरा! माझी मर्जी मोडून या रतीचा धिक्कार करितोस, अशा तुला हें सद्गत योग्यच नव्हे. तुला ठाऊक नाही काय कीं ही आतां माझी कन्या झाली? तेव्हां इची आणि तुझी योग्यता सारखी होईल काय? धन धन तें काय? त्याची प्रतिष्ठा ती किती? तुला आणखी हें ठाऊक नाही काय कीं तुझा मान, तुझी संपत्ति सर्व कांहीं माझ्या स्वाधीन आहे ह्मणून? एक्या क्षणांत रावाचा रंक आणि रंकाचा राव करण्याचे माझ्या अंगी सामर्थ्य आहे, हें तूं विसरलास वाटते. तेव्हां बऱ्या बोलानें लवकर उमज; आणि माझे ऐक. मी तुझ्या बऱ्याचोच गोष्ट सांगत आहे. आमचा अधिकार आणि आपला धर्म स्मर. असा चालूं नकोस. मुझे न ऐकशील तर मी फिरून तुझे नांव घेणार नाही, हें पक्कें लक्षांत ठेव. मग तुझे कांहीं का होईना. यौवनमदांत दुर्जनांच्या संगतीस लागून बिघडलास तरी पण तिकडे टुंकून पाहणार नाही. माझ्या प्रचंड कोपाचें जाळणारें तेज कसें आहे हें लक्षांत आणून काय करायाचें असेल तें कर.

शूरसेन-महाराज या अपराधाची क्षमा असावी. आपणाला जी वस्तु प्रियदर्शन ती मलाही प्रियदर्शनच होय. महाराज! आपलें सामर्थ्य केवढें! प्रभूत वित्त, संमान, कुलीनता या सर्वांचा प्रभव आपणांपासून, तेव्हां जिला मी नीचकुलोत्पन्न ह्मणून त्याज्य समजत होतों, तीच आपल्या प्रसादलेंवेकरून कुलीनांत गणिली जाईल.

राजा—तर मग धर तिचा कर आणि ल्हाण माझी धर्म-पत्नी आहे. वित्त आणि संमान यांजबद्दल तू कांहीं काळजी वाहू नकोस. तुझ्या घरी नाही इतकी संपत्ति तिजमुळे तुला मिळेल.

शूरसेन—हा पहा तिचा मी कर धरिला.

राजा—ईश्वराच्या कृपेने तुला दोघांचें कल्याण होवो. हें कार्य आजच्या सुमुहूर्तास आह्मी उरकून घेणार. बाकीचे सोहाळे आप्तसोयरे, इष्टमित्र, आल्यावर होतील. तिजवर तुझे प्रेम असलें ल्हाणजे मत्सेवाधर्म तुझ्या हातून बरोबर घडला असे समजेन, आणि तिकडे प्रेम कमी केलें तर इकडे अंतरलास असे समज.

(राजा, शूरसेन, जानकी, सरदार आणि परिजन जातात.)

सुव्रत—तुमच्याशीं चार शब्द बोलायाचे आहेत, इकडे या पाहू.

वाचाल—काय आपली मर्जी आहे ?

सुव्रत—तुमच्या धनीसाहेबांनीं मन फिरविलें, हें बरें केलें.

वाचाल—मन फिरविलें ? माझ्या धनीसाहेबांनीं ?

सुव्रत—होय. मी बोलतो आहे ही भाषा नव्हे का ?

वाचाल—भाषा खरी, पण किती उद्धट ! अशी भाषा बोलली ल्हाणजे हातघाईवर प्रसंग यावयाचा. माझे धनीसाहेब ल्हाणजे ?

सुव्रत—शूरसेन तुमचे धनीसाहेब नव्हत तर कोण ? तुमचे स्नेही ?

वाचाल—यांत काय संशय ? ते आमचे स्नेही, आह्मी यांचे स्नेही !

सुव्रत—स्नेही खरेच ! “जीवश्च कंठश्च ” स्नेही ! एकमे-
तांच्या गळ्यांत हात घालून दोघेही बुडायचे !

वाचाल—जा ! जा ! तुझाला आतां साठी आली आहे,
जा ! जा !

सुव्रत—अरे गृहस्था ! साठी येवो कीं कांहीं येवो. मला
“नर ” हें उपपद लागतें, तें तुला लागत नाहीं. पण
तुझे उपपद माझ्या उपपदापेक्षां दुर्घट आहे. तूं नरपशु.

वाचाल—काय करूं हो ! अशी दाखवीन कीं कधीं पा-
हिली होती कीं नव्हती ! पण तुमचें वय पाहून मागें व्यावें
लागतें !

सुव्रत—अरे वाचा ! या वाता मजशीं कशाला पाहिजेत ?
प्रथमतः जेव्हां तुझी गांठ पडली तेव्हां वाटले होते कीं
चारचौघांप्रमाणें तूं आहेस; आणि कांहीं जगही
पाहिलें असशील. तरी त्यावेळींही हा अस्तन्या सार-
लेला अंगरखा, हें कंगणीदार पागोटें, हा तंग
मांडचोळणा, आणि हा जरतारी शेला येवढ्यावरून संशय
उत्पन्न झालाच होता कीं ही मूर्ति बघूनच व्यावी, हीत कांहीं
हंशील नाहीं. आणि तें आज प्रययास आलें. आतां पुनः
तुझी गांठ पडावी, अशी कांहीं इच्छा नाहीं. एकदा तुला
ओळखून सोडिलें !

वाचाल—वृद्धांना हवें तसें तोंड सोडण्याची मुभा असते,
नाहीं तर—

सुव्रत—अहो ! जरा शांत व्हा पण, नाहींतर भलत्या थरा-
वर गोष्ट जाईल ! नाहींतर मग आज शेंदाड शिपायाचीं
पुरीं भरलीच समजा. अहो ! अक्कडवाज ! राम ! राम !
आह्मी येतां. तुमच्यासारख्यांना राग नाहीं हो कामाचा !

वाचाल—असैं तुझाला शोभतें का ? माझा तुहीं फार अपमान केला.

सुव्रत—हो केला, मग ? आणखी सुद्धां करीन. कारण तुला तसेंच पाहिजे.

वाचाल—नाहीं हो, मी कांहीं तसा नाहीं.

सुव्रत—नाहीं कसा ? मी जितकें बोलेन तितकें थोडेंच आहे.

वाचाल—मी शहाणा होईन.

सुव्रत—हो, आतां झालास शहाणा ? उगीच फार बोलण्यांत हंशील नाहीं. राम ! राम ! जातों.

वाचाल—गुलाम थेरडा ! कशी लबलब चालली होती जांभ ! बरें आहे. पाहून घेईन. वेळ आली ह्मणजे होती कीं नव्हती करून टाकीन. मग वयकडे बियाकडे नाहीं हे राजश्री बघायचे ! एकदा गांठ तर पडूंदे, ह्मणजे चांगलीच खोड मोडतों या थेरड्याची

[सुव्रत परत येतो.]

सुव्रत—अहो वाचालबोवा ! तुमच्या धनीसाहेबाचें लग्न लागलें, आणि तुझाला आतां एक बाईसाहेब झाल्या !

वाचाल—महाराज ! कृपा करा, परंतु असैं बोलत जाऊं नका. मी मघाशींच तुझाला सांगितलेंना मला असैं टाकून बोलूं नका ह्मणून. धनीसाहेब ? बाईसाहेब ? ह्मणजे ?

सुव्रत—हे तुझे धनी नव्हत, तर तुझे धनी तरी कोण ?

वाचाल—माझे धनी कोणी नाहीं, आणि मी कोणाचा ऐक नाहीं.

सुव्रत—अरे अशीं नाकानें वांगीं सोलूं नकोस. जो तो

तुझ्या तोंडावर थुंकतो हे कसे तुझ्या लक्षांत येत नाही !
अगदीं मठू आहेस.

वाचाल—हे अति झाले बरे. आतां कांहीं खपायाचे नाही.

सुव्रत—हं ! खपायाचे नाही ? सर्व खपते. अरे ! तुझीं
सर्व कृत्ये मला कळलीं आहेत. चंद्रमागेच्या कांठीं वाळत
घातलेले धोतर घेऊन चाललास, ह्मणून पांडुरंगपूरच्या बड-
व्यांनीं तुलाचना बडविले ? तेथील पुक्ता भटाच्या कन्येवर
डोळा ठेवलास, ह्मणून जोड्यांचा मार तुंच ना खालास
मोठ्या दिमाखाच्या गोष्टी सांगतोस ? पण गुलामा ! खरे के-
व्हांना केव्हां तरी बाहेर पडायचेच. मोठ्यांच्या अंगांशीं
खेटून बसतोस, सलगीचीं त्यांच्याशीं भाषणे करितोस, ही तुझी
योग्यता काय रे ! चल मूर्खा ! तुझ्याशीं बोलूं नये शहाण्यां-
नीं. लबाड कोठला ! [जातो.]

[शूरसेन येतो.]

वाचाल—एकूण येथें कांहीं आमची डाळ शिजत नाही !
सवड पाहून येथून पाय काढिला पाहिजे. तूर्त निमूटपणें सर्व
सहन केले पाहिजे.

शूरसेन—झाला ! माझा घात झाला ! ही विडी पायांत
पडली, इच्यांतून कशी सुटका होणार ?

वाचाल—कां गड्या ! झाले तरी काय ?

शूरसेन—देवद्विजांसमोर मीं जरी शपथ घेतली कीं इला
अंतर देणार नाहीं, तरी तिचे मुखावलोकन सुद्धां करणार
नाहीं.

वाचाल—काय ? काय ? गड्या ?

शूरसेन—अरे ! त्यांनीं माझे लग्न लावून दिले.—आपा

येथून उत्तरेकडे जाणार, तिकडे लढाया चालल्या आहेत !
तिला पत्नीप्रमाणे नाहीच वागवावयाचें.

वाचाल—किती नामी पण तोड काढिली ! चल,
आपण लढाया मारायला जाऊं ! येथें काय असे माशा
मारीत बसण्यांत हंशील ! हुं ! चल आपण समर पाहूं या.

शूरसेन—आईचें पत्र आलें आहे, पण तें अज्ञून वाचलें
नाहीं.

वाचाल—अंः, वाचंशील मग. आधीं समराला जाऊं
गज्या ! रतिसमरांत प्रियेचा कंठाश्लेष करण्यांत भुजबळ
बेंचावें त्यापरीस समरांत शत्रूंचीं शिरकमलें कंठनालापासून
उतरावीं, हें मला बरें दिसतें. हें काय कामाचें उंबरांतल्या
किड्याप्रमाणें अक्षयी येथेंच राहणें ? परदेश पाहून येऊं,
लढाया मारूं, चल !

शूरसेन—तूं ह्मणतोस, तसेंच. तू तिची घरीं रवानगी क-
रून देतो; आईला लिहितों कीं ती मला आवडत नाही,
ह्मणून मीं घरदार सोडिलें. महागजांना हा मजकूर समक्ष
कळवितां येत नाहीं, तेव्हां पत्रानें कळवीन. त्यांनीं लग्नांत
मला पुष्कळ दिलें आहे, तेव्हां आपणाला आतां पैशाची
कांहीं कमती नाही, चला ! वीर जेथें दोन देतात दोन घे-
तात तेथें जाऊं ! पहा !

श्लोक.

ज्या गृहीं पतिस नावडे प्रिया,
लाभतें सुख तिथें कसें तया ?
मानसीं नर विषण्ण जो सदा,
युद्धभूमि न तया न तोषदा ॥

वाचाल-पण तुझी ही लहर शेवटपर्यंत राहिल ना ?

शूरसेन-चल माझ्या खोलींत. तथे आपण सर्व योजना करूं. तिला घरीं लावून देणार, हें खास. उद्यां आम्ही समरभूमीकडे चालते होणार तरवार गाजवायाला, आणि ती घराकडे पतिविरह अनुभवायाला !

वाचाल-वाः ! समरभूमींत काय मजा ! बाणांचा तो वर्षाव ! आणि श्रवणरंध्रे भरून दूकणारा तो महान् रव ! छेः ! छेः ! नववधूसमागमसुख याहून का जास्त आहे ? स्याला भुलून येथे नकोच राहूं. मन घट्ट कर आणि तिला घरीं पाठवून दे, आणि चल. महाराजांनीं आणि अशी तुजवर सक्ती करावी ! पण हळू हो ! भितीलासुद्धां कान आहेत..

[जातात.]

प्रवेश ४.

स्थळ-तेच. राजवाड्यांतील दुसरी एक खोली.

[जानकी आणि वेड्या येतात.]

जानकी-बाईंनीं प्रेमाचे पत्र मला धाडिले. त्या बऱ्या आहेतना ?

वेड्या-अन् त्यांना वाईट कोणीं हल्लं व्हत का ? वाः, वाः हो जानकीबाई ! तुझी तरी बऱ्याच दिसतया, आमच्या बाईसाहेबांसनी वाईट म्हगतां त्या !

जानकी-अरे, तसें नव्हे. अर्थाचा अनर्थ नको करूं. मीं पुसले त्यांची प्रकृति बरी आहेतना ?

वेड्या-परकर्ती ? हंजे--हो न्हाइ वा आपणासनी ठावं. तुझी काय इचारता ?

जानकी—गुलाम बळेंच वेड्याचें सोंग घेतो आहे. अरे मी पुसतें त्यांना वरें वाटतेंना ?

वेड्या—हं ! आतां कशा वाटेवर आला ! वरं वाटतया अन् न्हाइभी वाटत. काइ आजार विजार न्हाइ म्हून वर वाटतया, अन् देव डोळे विगिनं झाकित न्हाइ म्हून वरं वाटत न्हाइ.

जानकी—मेल्याच्या जिभेला हाड आहे का ?

वेड्या—अन् माइया तर न्हाइ, खरं. पन तुमच्या तरी ह्ये का ?

[वाचाल येतो.]

वाचाल—कसें काय आहे ? तुमचें नशीब आतां जोरावर आहे !

जानकी—त्यांत तुम्हाला संतोषच आहेना ?

वाचाल—हें काय पुसावें ? तेंच तर आम्ही अक्षयी देवाजवळ चिंतीत होतो; आणि असेंच पुढें राहो, लणन घुनः चित्तूं ?—कां कसें काय वेड्याजी ? काकूबाईची प्रकृति कशी आहे ?

वेड्या—ये कशाला राव इकत्यांत पुसतां ? डह्या हातीं लागायचं संधान न्हाइ काइ.

वाचाल—असें का मीं म्हटलें ?

वेड्या—लंगाला न्हाइ हातच तुमचें शहानपन. अस पुस्कल लोक असयाती, त्यांचं ह्येच काम; काइ बोलू नये न् काइ करूं नये; कशाकरता म्हून इचाराल तर दुसऱ्यांनीं त्यांना शहान लंगायं म्हून. अन् लेका एखादा शबुद मुकसावाट काडतील, तर त्यांचं भांडवल फुटल्याच समजा. र. तिलच राव ! तुमीवी योक !

वाचाल - जा गुलामा ! ठक कोठला नाही तो !

वेड्या—मी न्हाइ ठक, तुमी ठक अन् मी महाठक !
खरं बोलावं अकशी मानसानं.

वाचाल—आहेस ठाऊक दुसऱ्याच्या बोलण्यावर कोटी
करणारा तो ! पुरे पुरे ! जा मी तुला चांगला ओळखतो !

वेड्या—हो मात्र खर. आपल्यावरन जग वळखावं, असं
हंगत्यात, आपरमान तुमी मला वळखुलं ! आपन ठक लं-
व्हा दुसर न्हाइत झाल सार ठक ! अन् मीवी तुमाला आ-
पल्या वरनंच वळखतो. मी जसा येडान् अकलमंद, तस
तुमी बी !

वाचाल—खाऊन माल्ला आहे गुलाम !—जानकीबाई!
तुमचे पतिमहागज कांहीं निकडीच्या कामाकरितां आज रा-
त्रीच गांवाला जाणार आहेत. घरी राहून तुमच्या सहवासाचें
सुख घ्यावें, अशी त्यांची म्हेठी इच्छा, पण निरुपाय ह्मणून
जावें लागतें. कारण पहा !

श्लोक.

किती नववधू प्रिया ! पतिस आवडे फार ती ।

समागमसुखी तिच्या धरितसे किती तो रती ॥

विदेशगमनां कशी मति करील तो मंदधी ।

वळेंच पारि त्यास ने परसुखा न साहे विधी ॥

तुमच्या पतीचा तुन्नांस असा निरोप आहे कीं—

श्लोक.

आजचें सुख दिनावधीवरी, टाकिलें द्विगुण होय तें तरी

मानसीं धरुनि नित्य भाव हा, बल्लभे! विरहभार हा वहा ॥

१ नवीन स्त्री; २ प्रीति; ३ दुसऱ्या देशास जाण्याची; ४ ज-
डमतीचा; ५ दिवसगतावर; ६ दुष्पट.

जानकी—आणखी काय त्यांनी सांगितलें आहे ?

वाचाल—आणखी असे सांगितलें कीं मीं तुला सांगितलें आहे, असे कळूं न देतां कांहीं तरी निमित्त करून महाराजांचा या क्षणांच निरोप घे.

जानकी—आणखी काय त्यांची आज्ञा आहे ?

वाचाल—आणि लगेच घरास चालती हो.

जानकी—सांगितलें तसें सर्व करितें लक्षण सांगा.

वाचाल—बरे आहे, सांगतो.

जानकी—जातें तर मी. चल रे वेड्या !

[जातात.]

प्रवेश ५.

स्थळ—तेच. राजवाड्यातील दुसरी एक खोली.

[सुव्रत आणि शूरसेन येतात.]

सुव्रत—बरे, तें असो. तो शूर आहे, असें तरी निदान तुला वाटत नसेल.

शूरसेन—कां बरे ? तो चांगला शूर आहे.

सुव्रत—असें त्याने सांगितलें असेल.

शूरसेन—त्याच्या सांगण्यावरच मी जात नाही. चांगल्या लोकांनीं त्याबद्दल माझी खातरी केली आहे.

सुव्रत—तर मग येथें आमची अटकळ चुकली. एकूण मी पिकाला काक समजत होतो !

शूरसेन—आपणाला मी खातरीने सांगतो, तो चांगला शहाण आहे, आणि त्याच मानानें शूरही पण आहे.

सुव्रत—एकूण त्याच्या शहाणपणाला आणि शूरपणाला

मीं उगींच फाटा मारिला. पण काय असेल तें असो बोवा !
अज्ञून्ही पण माझी खातरी होत नाही. हा आला पहा !

(वाचल येतो.)

वाचाल—[शूरसेनास उद्देशून] सांगितल्याप्रमाणें सर्व त-
यारी केलीच पहा.

सुव्रत—तुमचें पागोटें कोण बांधतो हो ?

वाचाल—पट्टयाजी !

सुव्रत—तर मग आत्ताला तसें बांधण्याला शिकवाल का ?
आपण होऊं या कामांत तुमचे शिष्ये !

शूरसेन—(एकीकडे वाचालास)—ती महाराजांचा निरोप
घेण्याला गेली का ?

वाचाल—होय, गेली.

शूरसेन—ती आज रात्रीं निघणार ना ?

वाचाल—होय, तुझ्या इच्छेप्रमाणें निघणार.

शूरसेन—[मनांत] पत्रें लिहायार्ची तीं लिहिलीं, जवा-
हिराची पंढी भरली, आणि घोडे तयार ठेवण्याला सांगित-
ले. आज रात्रीं नववधूंकंठाश्लेष करून विवाहविधि यथा-
सांग पूर्ण करायाचा तो विदेशीं जाऊन निराळ्या रीतीनें
पूर्ण करणार !

सुव्रत—जगांत जो पुष्कळ फिरला आहे, त्याच्या गोष्टी
ऐकाव्याशा वाटतात. पण ज्याच्या बोलण्यांमध्ये शंभरांत
एक खरें, त्याचें काय एकायाचें आहे ? हा लबाड एक
गोष्ट खरी सांगून तिला जुळण्यासारख्या शंभर गोष्टी
पदरच्या जोडतो, आणि दुसऱ्याला फसवितो. अशानें तोंड

उघडलें ह्मणजे चार लगविलेच पाहिजेत. तुमचें देव कल्याण करो, सेनापतिराज !

शूरसेन—काय ? तुझे यांचे वाकडे आहे काय ?

वाचाल—यांची मजवर अवरुपा व्हावयाला मीं काय यांचें घोडे मारिलें कोण जाणे ? हे जथ तेथें मजवर तोंड टाकतात.

सुव्रत—घोडे मारिलें, नाहीं कसें ? याचें बोलणें, चालणें, हसणें, खेळणें, सर्व कांहीं मला तिटकारा आणण्यासारखें आहे.

शूरसेन—मला वाटतें आपला हा खोटा ग्रह आहे !

सुव्रत—खोटा नव्हे—हा खराखुरा ग्रह ! असा तसा नव्हे; राहुग्रह ! हा तुझ्या पाठीमागें लागला आहे, संभाळ हो ! एकच सांगून ठेवितों—ही मूर्ति बघूनच घ्यावी, हींत कांहीं सच्च नाहीं. याचें सर्व लक्ष आपल्या पोषाखाकडे ! वस्त्र-प्रावरणें हीं याचीं दैवतें ! असे मीं पुष्कळ लोक पाहिले आहेत, त्यांतीलच हा एक आहे.—रामराम ! वाचालराज ! मीं कमी बोललों हें लक्षांत असूं द्या, पण वाइटाशीं वाईट होण्यांत साधुपणा नाहीं. [जातो.]

वाचाल—एककळी दिसतो हा ह्यातारा.

शूरसेन—असेल.

वाचाल—असेल ह्मणजे ? तूं याला चांगला ओळखित नाहींस काय ?

शूरसेन—कां ! चांगला ओळखतो. हा थोर सज्जन आहे, अशी याची कीर्ति आहे. ही आमच्या पायांतली सव्या मणाची बेडी आली पहा !

[जानकी येते.]

जानकी—आपल्या आज्ञेप्रमाणें मीं आजच निघण्याविषयीं

महाराजांचा निरोप घेतला. त्यांनीं एकांतीं गांठ घेण्यास मात्र आपणास सांगून पाठविलें आहे.

शूरसेन—घेईन त्यांची गांठ. प्रिये माझी ही लगवग पाहून तुला संशय येऊं देऊं नको. दिसण्यांत ही घाई, आणि अशा वेळीं, चमत्कारिक दिसेल ! आणि माझ्यावांचूनच काय खोळंबले होते, असेही कदाचित् तुला वाटेल. पण हे काम फार निकडीचें आहे, एकाएकी उभें राहिलें, झणून माझी अशी धांदल उडाली आहे. आतांच्या आतां तूं घरीं जायला नाघ. तुझी सर्व तयारी करून ठेविली आहे. यावेळीं काय काम आहे हें विचारूं नको. फुरसतीअंतीं सर्व सांगेन. तुला माहित नाहीं हें किती निकडीचें काम आहे तें. जा, आणि आईस हें पत्र दे. मी चार दिवसांनीं घरीं येईन तोंपर्यंत स्वस्थ ऐस.

जानकी—मी काय बोलूं ?—आपल्या पायांची दासी आहे.

शूरसेन—तें राहूं दे ग.

जानकी—आणि आपल्यासारखा थोर पति माझ्या दैवानें मला दिला, पण त्याच्या योग्यतेनुरूप माझे अंगीं गुण दिले नाहीत, ते द्यावे झणून मी मनोभावेकरून जगदंबेची प्रार्थना करीत राहीन.

शूरसेन—तें राहूं दे लटलेंना ! माझी घाई मोठी आहे. मी येतो. तूं घरीं जा.

जानकी—आज्ञा होइल तर बोलतें.

शूरसेन—हुं, आटोप.

जानकी—माझी कशी गत झाली आहे ती पहा!—

श्लोक.

नरमणि वरिला जो, त्यास मी योग्य नोहें

“मम पति” वदनानें बोलवेना मला हें
सदय धनिक सांगे चोरलें घेइं वित्त
तरि धन कारिं घेतां लाजतें चौरचित्त ॥

शूरसेन—आतां पुढें तुझे लक्षणें काय ?

जानकी—दुसरें कांहीं नाहीं ! एवढेंच—पण नाहीं, कांहीं
नाहीं—या वेळीं नाहीं जांहीं लणायार्चें—प्राणवल्लभा !—आपण
जातां तर, बरें जा—जायार्चें ना—असेच—बरें—

शूरसेन—मीं लटलें ना, अशी घुटमळत येथें राहूं नको
लक्षण. चल, घोडी तयार आहेत.

जानकी—मी कांहीं आपल्या पायांच्या आज्ञेबाहेर नाहीं.
सर्व माणसांना सांगितलें आहेना ? बरें आहे, मी येते. [जाते.]

शूरसेन—जा ! एकट्याच चालत्या व्हा घराला ! तरवार
हातीं धरण्याचें सामर्थ्य आहे, तोंपर्यंत घराचें कोण तोंड
पाहणार आहे ? चल, येथून आतां पळ काढूं या.

वाचाल—शाबास ! गाजी ! [जातात.]

अंक ३ रा.

—०:*:०—

प्रवेश १.

स्थळ—पांडुरंगपुर. प्रहारवर्म्यांच्या राजवाड्यांतील एक दिवाणखाना.

[प्रहारवर्मा सपरिवार, विजयानगरचे दोन सरदार, आणि इतर येतात.]

प्रहारवर्मा—या युद्धाचीं कारणें प्रथमपासून शेवटपर्यंत मीं तुम्हाला सांगितलीं. यवनांच्या मनांतून हिंदूंचीं राज्ये ठेवायचींच नाहींत, तेव्हां अशा प्रसंगीं निकरानें लढलेंच पाहिजे. आजपर्यंत या युद्धांत किती वीर ठार झाले, आणि अज्ञून किती होतील, याचा नेम नाहीं. शेवटीं यश येईल किंवा नाहीं, संशयच !

१. सरदार—यशाचा हवाला जगदीशावर टाकावा. आपण मात्र आपल्याकडून कांहीं कसूर होऊं देऊं नये. या युद्धांत आपला पक्ष सत्याचा, न्यायाचा, आणि धर्माचा आहे. यवनांचा असत्याचा आणि अन्यायाचा काहे. ते धरून आम्हाला वाटविणार, मूर्ति फोडून आमचीं देवळे जमीनदोस्त करणार, नाहीं तर त्यांच्याच मशीदी बनविणार ! आपल्या जिवांत जीव आहे तो आत्मी निकरानें लढूं.

प्रहारवर्मा—असें असूनही महाराजांनीं लहानच सैन्य कसें पाठविलें, याचा मला चमत्कार वाटतो.

२ सरदार—सैन्य कांहीं लहानसहान नाहीं. शिवाय त्यावेळीं महाराजांची प्रकृति अस्वस्थ होती. आणि दुसरींही

काहीं राजकारणें असतील, तीं आह्माला ठाऊक नाहीत. असें पुष्कळदां झालें, आह्मीं पुष्कळदां कल्पना कराव्या, आणि त्या फसाव्या. तेव्हां या वेळीं तीं कारणें अमुकच असतील, असें ह्मणण्याचें आमच्यानें धाडस करवत नाहीं.

प्रहारवर्मा—त्यांची मर्जी झाले !

२ सरदार—नाहीं. असें मात्र आपणांला वाटूं नये कीं यवनांला हे राज्य^(१) महाराज स्वस्थपणें घेऊं देतील. आपल्या साहाय्याकरितां हे सैन्य पाठविलें आहेच, आणि पुष्कळ मांडलिक नृपांस त्यांनीं आज्ञापत्रें पाठविलीं आहेत कीं आपआपलीं सैन्ये घेऊन पांडुरंगपुरास जावे आणि आपणांस साहाय्य करावे. आजच एक जासूद विजयानगराहून आला, त्यानें असें सांगितलें कीं लवकरच आणखी कांहीं सरदार आपल्या मदतीला इकडे येतील.

प्रहारवर्मा—जेवढे येतील तेवढे पाहिजेतच ! माझ्या हातून आपणा सर्वांचा जितका मान ठेवितां येईल, तितका ठेवितच आहे. आपली मुख्य मुख्य स्थानीं योजना केलीच आहे. आमचे वीर पडत चालले, ह्मणजे आपण ते गेले असें आम्हांस वाटूं देणार नाहीं, हे आह्मीं समजतो. वरें आहे. उद्यां लढाई होईल असा रंग दिसतो, तेव्हां तयारीला लागलेंच पाहिजे.

[ललकारा. जातात.]

प्रवेश २.

स्थळ—वेणुग्राम, जहागीरदाराच्या वाड्यांतील खोली.

[विनता आणि वेड्या येतात.]

विनता—मला वाटलें होतें तसें सर्व घडून आलें. इतकेंच कीं माझा मलगा मात्र तिच्या बरोबर आला नाहीं.

वेड्या—बाईसाव!—खरंच पुसाल तर आपले बाळासाव काड् बाईसच मला दिसल्यात, जनु त्यांचं मन ठिकानींच नव्हताया.

विनता—कशावरून रे तूं असें ह्मणतोस ?

वेड्या—कशावरूनं ह्मजे? एकीकडच बघत बसाव. मवेच डोकसच खाजवाव. पायच आपटाव. शीळच वाजवावी. अस कांहीं तऱ्हा तऱ्हा करीत व्हते.

विनता—यांचें पत्र तर वाचून पाहतें. बघतें केव्हां परत येईन ह्मणतो तें.

(पत्र फोडते.)

वेड्या—अन् दरबार पाहुनशनी आल्यापासून नर्मदीशीं लगन करन्याला आपल मन घेतच नाहीं बेटं. अन् काय राव तेथल्या बायका! कशा फाकड्या! एकक जशी नागिन! आपल नशीबच फुटकं! मी बी एकांदा राजाविजा झालो असतोया तर का न होत—का न होत पन—

विनता—काय लिहितो बरें हा?

वेड्या—अन् जे लिवलं हाये सेच.

[जातो.]

विनता—[पत्र वाचते.]

विनंतिविज्ञापना—आई! तुला मीं सून पाठवून दिली आहे. तिनें राजाला बरें केलें, आणि माझा घात केला. तिचें मीं मुखावलोकन करणार नाहीं. नाहींच नाहीं, हा कृतसंकल्प. लोक सांगतील त्याच्या पूर्वीच तुला मी कळवितों कीं तुझा पुत्र पळून गेला. पुनः ह्मणून घरीं येणार नाहीं. कळावें लोभ असूं दे हे विज्ञापना.—

“अभागी शूरसेन.”

अभागी खराच ! मुला ! काय तुझा हा उच्छृंखल स्व-
भाव ! किती रे वेडा ! महाराजांची एवढी कृपादृष्टि, आणि
तिचा असा अनादर करावा काय ? आणि कशाकरितां
तर मोठमोठ्या राजांसही जी मिळाली असतां त्यांचा भा-
ग्योदय झाला, असें समजावें, अशा सांध्वीशीं त्यांनीं तुझें ल-
ग्न लावून दिलें ह्मणून ? तिचा तूं धिक्कार केलास तेव्हां
महाराजांचा तुजवर कोथि होणार नाही काय ?

[वेड्या परत येतो.]

वेड्या-बाईसाव—व ! व बाईसाव ! घात ! व घात !

विनता—अरे काय झालें तरी काय ?

वेड्या—ये बघा दोन शिपायी आल्याती अन् जानकीबा-
ईपाशीं काइबाइसच सांगल्याती ! बाळासाहेब गेले हंगल्यात !
आतां व कसं !

विनता—असा घाबरतो आहेस कां ? त्यानेच मला पत्र
लिहिलें आहे कीं मी गांवाला जातो ह्मणून—आणखी काय ?

वेड्या—मी खवडच ऐकलं, ये बघा ! येच इकड आले
ती ! त्यानाच इचारा. [जातो.]

[जानकी आणि दोन गृहस्थ येतात.]

१ गृहस्थ—बाईसाहेब ! आम्ही शूरसेनमहाराजांकडून
आलों !

जानकी—बाई ! ते घर सोडून गेले ! पुनः नाही परत
यावयाचे !

२ गृहस्थ—भलतेंच ! असें अभद्र बोलूं नये.

विनता—थोडी शांत तर होशील !—वरें बाबांनो—काय
झालें तें सांगा, खरें सांगा. या ह्यातारीनें सुखदुःख पुष्कळ
पाहिलें आहे; आणि आतां तिला त्याचें फारसें वाटतही ना-

हीं. सुखवार्ता ऐकली लणजे उड्या मारुं लागावें, आणि दुःखवार्ता ऐकली लणजे कंवर मोडून खालीं बसावें अशी कांहीं आतां माझी स्थिति राहिली नाही. तेव्हां भिऊं नका. खरेंच सांगा, माझा मुलगा कोठें गेला ?

२ गृहस्थ—बाईसाहेब ! ते पांडुरंगपुरच्या राजाच्या साहाय्याला गेले आहेत. त्यांची आमची वाटेंत गांठ पडली. आमचें कांहीं काम दरवागंत आहे, ते आटोपून पुनः आली तिकडेच जाणार.

जानकी—बाई ! हे पत्र पहा, आणि मी लणतें तें खरें कीं नाही तें बघा.

[वाचते]

“ जी माझ्या बोटांत आंगठी आहे, व जी प्राण गेला तरी मी आपल्या हातांतून जाऊं द्यावाचा नाही, ती तूं मजपासून काढून घेशील, आणि मजपासून तुझ्या पोटीं मूल होईल, तेव्हां मी तुझा पति आहे असें समज. अर्थात् ही गोष्ट कधींही हीणार नाही. ”

हा घात नव्हे काय ?

विनता—हे पत्र तुझींच आणिलें काय ?

१ गृहस्थ—होय, आणिलें खरें. असलं दुःखाचें पत्र आणून दिलें लणून वाईट वाटतें.

विनता—हे काय बरें असें करावें जानकी ? कांहीं धीर तर धरिशील ? तुलाच का एकटीला दुःख झालें आहे ? माझा नाहीच का त्यांत अर्धा वांटा ? तो माझा मुलगा होता, तो गेला ! बरें जाऊं दे ! आतां तूच माझा मुलगा मुलगी ! सारं तूच ! पांडुरंगपुरास गेला लटले, नाही ?

२ गृहस्थ—होय, काकूबाई !

विनता—युद्धांत साहाय्य करण्याकरितां, नव्हे ?

२ गृहस्थ—होय, त्याकरितांच गेले. तेथील राजा यांचा चांगली मान ठेवील, त्याविषयीं कांहीं काळजी नको; आणि जशी संधी मिळेल, त्याप्रमाणे अग्रस्थानीं त्यांची योजना करील.

विनता—आपणाला तिकडे परत जायचें आहे काय ?

१ गृहस्थ—जितकी जेलदी करितां येईल तितकी केली-च पाहिजे.

जानकी—“माझी पत्नी जिवंत आहे, तोंपर्यंत घरीं माझे कांहीं नाहीं.”—काय मीं असें पातक केले ?

विनता—असें पत्रांत का लिहिलें आहे ?

जानकी—होय, आई !

१ गृहस्थ—लिहितांना माणूस लिहून जातें, पण त्याप्रमाणें अक्षयीं करितें का ?

विनता—“माझी पत्नी जिवंत आहे, तोंपर्यंत घरीं माझे कांहीं नाहीं”—शाबास मुला ! शाबास. जें कांहीं घरीं तुझे आहे, तें सर्व मिळण्यासारखें आहे, पण कोठें कां फिरेनास इच्यासारखें रत्न तुला वावा नाहींच मिळायचें. साता जन्मीं तप कर्वा, तेव्हां अशी साधवी मिळणार ! इची काय तुला योग्यता ठाऊक ! मोठ्या राजाची राणी होण्यासारखें इचें रूप आणि शील ! आणि तसें जर झालें असतें, तर तुझ्यासारखे छप्पन हजार इच्या आज्ञेत राहिले असतें !—वरें, साजबरोबर दुसरें कोणी होतें का ?

१ गृहस्थ—एक नौकर, आणि एक गृहस्थ. त्या गृहस्था-चा मीं पूर्वी पाहिलें होतें.

विनता—हं ! तो वाचाल असेल, नव्हे !

१. गृहस्थ—होय, काकूबाई, तोच तो !

विनता—तो मोठा खराच मनुष्य आहे,—अगदीं वाईट चालोचा ! त्याच्याच तंगतीनें माझा मुलगा विघडला ! शूरसेन हाडाचा किती पण चांगला !

१. गृहस्थ—तुम्ही लणतां तसें खरे, पण सभ्यतेची वाण वाचालाच्या अंगीं पुष्कळ आहे.

विनता—हे आपलेच घर आहे असें समजा. कशा-विषयीं संकोच नका करू. तुमची आणि माझ्या मुलाची पुनः गांठ पडेल, तेव्हां मीं असें हटले लणून सांगा कीं “आज जो अपयशाचा डाग लावून घेतलास तो तरवार गाजवून कितीही रणांत यश मिळविलेस, तरी त्याच्यानें नाहींसा होणार नाहीं.” आणखी मी एक पत्र अंमळशानें देईन तेवढें कृपाकरून त्याला पोहोचते करा.

२. गृहस्थ—आपण सांगाल ते काम आम्ही मोठ्या आनंदानें करूं.

विनता—हे आपले मजवर मोठे उपकार होतील. थोडे तुम्हाला विचारायाचें आहे, इकडे येतां का?—[विनता आणि दान गृहस्थ जातात.]

जानकी—“माझी पत्नी जिवंत आहे, तोंपर्यंत घरीं माझे कांहीं नाहीं.” मी आहे तोंपर्यंत त्यांचें कांहीं नाहीं. असें काय प्रिया ? तेव्हां मी वांचून तुला दुःखच देणारना ! मी आपली येथून गेलें लणजे मग तर घरीं तुझे सर्व कांहीं आहेना ? किती पण मी पापी ! जन्मास आले नाहीं तों आईला मारिलें; बापालाही फार दिवस राहूं दिलें नाहीं; आणि लग्न लागलें नाहीं तोंच पतीला देशोधडीला लाविलें विचारी माउली सासू ! लहानपणीं मुलीप्रमाणें संगोपन वे

लें, आणि आतां जरी माझ्यामुळे तिच्या मुलानें घराचा त्या-
ग केला, तरी मला येवढा चकार शब्द तरी बोलते आहे,
का ? उलटें माझेच समाधान करिते ! अग माडली ! तुझे
कोठें ग उपकार फेडूं ! हाय हाय ! पांढऱ्या पायाची मी
कोठली !

अंजनीगीत.

समरा घालुविलें मीं पतिला,
लाविलें त्या देशोधडिला ।
गाईपासुनि वत्स तोडिला,
किति मी पापीणी ॥ १ ॥
कोठें कोमल पतिचीं अंगें,
पाहुनि ज्यांतें मन हें रंगें ।
विदीर्ण होई तनु यत्संगें,
सायक ते कोठें ? ॥ २ ॥
सुंदरवनिर्तानेत्रकटाक्ष,
चोराया जो अतीव दुर्क्ष ।
केला तो मीं राजीवर्ष,
निर्दयशरविषय ॥ ३ ॥

अहो वायुवेगानें गमन करणारे निशित सायकहो ! माझ्या
वल्लभाच्या शरीरावर प्रहार कळं नका; सुंसणणण करीत त्या-
च्या जवळून जा, पण त्याच्या एका केसाला देखील धक्का
लावूं नका ! हाय ! हाय ! कोणो वीर त्याजवर शस्त्र उच-
लील, तें माझ्यामुळे ! त्याजवर चालून येईल, तें माझ्यामुळे !

१ युद्धास; २ फाटलेली; ३ बाण; ४ रूपवती स्त्रीचें वांकळ्या डो-
ळ्यांनीं पहाणें; ५ तयार; ६ कमलासारख्या डोळ्याचा; ७ बाणाचा
म; ८ तीक्ष्ण.

युद्ध त्यांनीं कधीं पूर्वीं पाहिलें नाहीं, काय होईल बाई कोण जाणे ! मीच या सर्व अनर्थांचें मूळ. हे देवाधिदेवा !

श्लोक.

क्षुत्क्षाम हिंस्र मजला पशुराज फाडो,
पादाहंत द्रतं कृतांत फर्णाद्र तोडो ।
येवो विपत्ति सकला मजलाचं साची,
राहो परंतु तनु अक्षत वल्लभाची ॥

वल्लभा ! घरीं परत ये. समरीं विजयश्री मिळते, नाहीं असें नाहीं. पण एखादे वेळीं सर्वच कीं रे जाते ! तेव्हां मीच येथून जाईन कशी. मी येथें आहे लणून वल्लभानें घर सोडिलें ! तेव्हां मी येथें कशी राहूं ?

श्लोक.

सकलहि असती कीं स्वर्गसौख्यें गृहांत
परि पति जरि न्जोहे काय आहे तयांत ?
विभवपरिज तांचा लोप होवो, न किंतु
युवति पतिस मानी सर्व सौख्यैकहेतु ॥

तेव्हां मी येथून जाणारच. मी गेलें अशा बातमी त्यांच्या कानीं पडतांच वल्लभ घरीं परत येतील, लणजे माझे काम झालें. मग माझे कांहींही होवे ! अरे सूर्या ! अरुणास लवकर वारू हाकादास सांग ! युवतींची प्रिया रजनी प्राप्त झाली कीं, मी नक्तचंद्राप्रमाणें गृह सोडून जेथें पाय नेतील तेथें जाईन ! मज करितां आणि पतीनें इतकें दुःख भोगावें ना !

[जाते]

१ भुकेलेला; २ क्रूरा; ३ सिंह; ४ पायानें डिवचलेला; ५ लौकरः
६ मोठासर्प; ७ जखम झाल्याशिवाय; ८ घोडे; ९ रात्र; १० रात्र
हिडणाऱ्याप्रमाणें.

प्रवेश ३.

स्थळ—पांडुरंगपुर, राजवाड्याच्या पुढील मैदान.

[ललकरा. प्रहारवर्मा, शूरसेन, सरदार, शिपाई वगैरे येतात.]

प्रहारवर्मा—शूरसेन ! तुमची अश्वसेनेवर योजना केली आहे. तुमच्यावर आमचा चांगला भरंवसा आहे, तेव्हां त्याप्रमाणे यश मिळवा !

शूरसेन—माझी येवढी योग्यता नाही, पण आपण मजवर हे काम सोंपलेंच, तेव्हां काहीं होवो, देहाची परवान वाळगतां यश मिळविण्याविषयीं झटेन.

प्रहारवर्मा—तेव्हां आतां जा. प्रिय वनितेची संपत्ती विजयश्री आज समरांत तुमच्या गळ्यांत माळ घालो !

शूरसेन—हे विजयश्रिये ! तुझी मी प्रार्थना करित आहे. तूं मला वश हो. आणि तुझ्या सपत्तीचे स्मरण सुद्धां मला होऊं देऊं नको ! [जातात.]

प्रवेश ४.

वेणुग्राम—जहागिरदाराच्या वाड्यांतील एक खोली.

[विनता आणि कारभारी येतात.]

विनता—असें कसें बरे केलें तुम्हीं, कारभारी ? पत्र मला द्यायला तुमच्याजवळ दिलें, तेव्हां तुम्हाला संशय कसा बरे आला नाही कीं ही कोठें तरी दुसरीकडे निघून जाईल ह्मणून ? वाचा बरे पुनः तें पत्र.

कारभारी—[वाचतो]

ओट्या.

मातुःश्री समान बाई ! तुमची प्रीती मजवर काई ॥
 होईन कशी उतराई । फारच फार ऋणी मी ॥ १ ॥
 जातें मी गृह सोडुनी । परी संशय यावा न मनीं ॥
 शिष्टांगनांची रीत जुनी । सोडीन ती मी न कदापि ॥२॥
 मोठ्या पदीं धरिली आस । वरूं पाहें राजहंस ॥
 तें कोपलें मानस । मदनराजाचें तत्वतां ॥ ३ ॥
 त्याचा शमवाया रोष । जाळाय़ा आपुले दोष ॥
 धरिला संयात्रिकवेप । आतां जातें जनस्थाना ॥ ४ ॥
 पतिला धाडिलें समरा । जेथें काळ उभा हावरा ॥
 कैशी मी पापिणी घरा । राहोनी सुख उपभोगूं ॥ ५ ॥
 पत्र धाडावें निजसुताला । “पत्नी गेली यावें गृहाला ॥
 साहस मार्ग नाहीं भलीं । आचरावा तो न कदापि” ६ ॥
 त्यांनीं यावें गृहालागीं । ह्मणुनी जातें मी अभागीं ॥
 विभूति चर्चुनी आंगीं । दारुण तपा आचरीन ॥ ७ ॥
 पतिच्या सेवेला अंतरलें । आपणाला नाहीं सुख दिलें ॥
 मनीं माझ्या हें फारच सल । परंतु येथें निरुपाय ॥८॥
 दुःख दिधलें सुताकारणें । अपराध हा पोटीं घालणें ॥
 हेंचि शेवटीं मागणें । आपुल्या जानकीचें ॥ ९ ॥

विनता--तिने आपणालाच दोष लावून घेतला आहे;
 पण तिचे हे कोमल शब्द माझ्या हृदयांत कसे टोचतात--
 अहो जीवनराव! तुझी तिला कसे हो जाऊं दिलें ! तिची

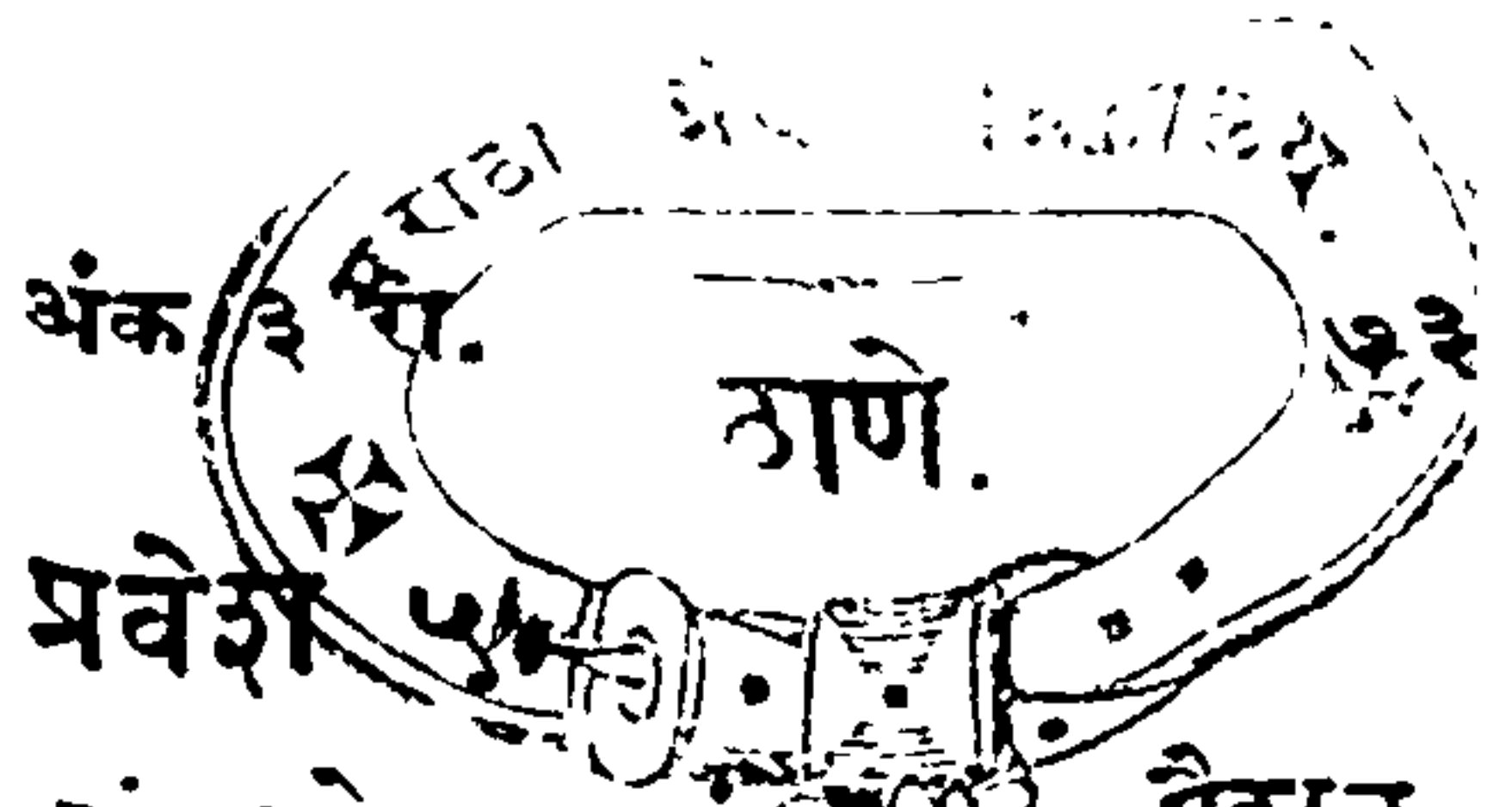

माझी गांठ पडती, तर माझा शब्द तिला मोडवताना ! हणूनच तिने तो प्रसंग टाळिला !

कारभारी—येथे माझी चुकी झाली खरी. हे पत्र रात्रीच्या रात्रीच आपणाला दिले असते, तरी बरे झाले असते ! तिला पुनः परत आणितं आले असते.

विनता—कशी गत होईल या उनाड पोराचो ? हा कसा येईल शुद्धीवर कोण जाणो ? देव तरी कसा करील याचा अपराध सहन ? अथवा इच्याच पुण्याईने देवाला कांहीं करुणा आली तर येईल ! काय साधवी त्याला मिळाली होती ! नशीबीं पाहिजे खरे असले रत्न पचायला. काय करूं ? कांहीं सुचत नाहीं. जीवनराव ! त्या साधवीच्या या अलड पतीला असे पत्र धाडा कीं, तिच्या गुगांची तुला पारख नाहीं, तुझ्य आईला तूं गेलास आणि तीही गेली हणून फार दुःख झाले आहे; असे लिहा; आणि एखादा चिंगला जासूद पाहून त्या जत्रोवर हे पत्र पाठवा. तो गेली असे ऐकल्यावर तो बहुतकरून घरीं येईल, आणि न जाणो तो घरीं आला हे कळल्यावर तीही परत न येईल कशावरून ? काय तिचे निष्कपट प्रेम ! काय औदार्य ! पतीच्या जीवाकरितां आपला जीव ही इने संकटांत घातला ! माझ्या पोटाचा पोर, तेव्हां तो मला आवडतोच. पण ही कांहीं मला कमी नाहीं. बरे पण यांत मला अधिक कोण प्रिय हे सांगवेल ? माझे मलाच कळत नाहीं, तेव्हां काय सांगूं ?—हा जासूद पाठवाच अं—देवा ! आणखी किती दुःखें मला पहायला लागणार !

[जातात.]

स्थळ—पांडुरंगपुर—चंद्रभागेच्या काठचे एक मैदान.

[नौबदीचा ध्वनि दूरचा ऐकू येतो. एक वृद्ध विधवा, पार्वती, विजया, आणि सागरिका आणि इतर बायकापुरुष येतात.]

विधवा—अग ! अशा येथे उभ्या रहा ! नाही तर एकदा का स्वारी दिंडीदरवाज्याने नगरांत शिरली, हणजे मग आपणाला पाहायला नाही सांपडणार !

पार्वती—आई ! विजयानगरच्या जहागीरदाराने मोठा जय मिळविला हणतात.

विधवा—होय, असें मीही ऐकिले. यवनांचा एक मोठा वीर त्याने पकडला, आणि सुलतानाचा एक भाऊ तर, आपल्या हाताने ठार केला. आपणाला वाटले होते की स्वारी या रस्याने जाईलशी, पण तिकडूनच कींगे गेली ! आपण येथे उगीच उभ्या राहिलों ?—ऐकले का ते शिंग ? ते तिकडूनच गेले.

सागरिका—स्वारी नाही पहायला सांपडली तर नाही. आपल्या शेजारणी सांगतील तर स्वय्या कसा थाट होतो तो ! तेवढ्यावरच आपण समाधान करून घेऊं. अग पण पार्वती ! या विजयानगरच्या जहागीरदाराला ओळखून ठेव हो. आपल्या बायकांचे धन काय ती अब्रू ! ती गेली हणजे मग काय राहिले बरे ?

विधवा—आणि तूही पण त्याचाच तो अक्कडवाज सोबती त्याला संभाळ हो ! तो तुझ्या पाठीमागे घिरल्या घालीत असतो.

सागरिका—हं ! तो मेला लुच्चा ! आहे ठाऊक. मेल्या वाचालाचें निसंतान होवो ! असला लबाड मनुष्य त्या जहागीरदारानें आपल्या जवळ कसा ठेविला कोण जाणे. तोच त्याला विघडविणारा ! यांना संभाळ हो पार्वती ! यांच्या बोलण्यावर जाऊं नकोस. खुणा करितील, डागिने देतील, शपथा घेतिल, आणि दुसरीं हीं कपट अस्त्रें योजितिल. अशांनीं पुष्कळजणी फांसल्या आहेत. आणि चमत्कार हा कीं इतक्यांना ठेंवा लागल्या असूनही मागच्या शहाण्या होत नाहींत. काय भुरळ पडते त्यांना कोण जाणे वाई ! तुला सांगावें असें नाहीं. तूं शहाणी आहेस; आणि आजपर्यंत जसें धुतल्या तांदळासारखें तुजें आचरण आहे, तसेंच तूं राहूं देशील यांत कांहीं संशय नाहीं.

पार्वती—मजविषयीं नको कांहीं तुला काळजी करायला. माझी मी पक्की आहे.

[यात्रेकराचा वेष घेतलेली जानकी येते.]

विधवा—अशीच ऐस हो !—अग ! ही पाहिली का यात्रेला चालली आहे; इत्ना आज येथेंच मुकाम होईल—कायग वाई ! तुला कोठें जायाचें आहे ?

जानकी—जायाचें आहे लांब, जनस्थानाला. यात्रेकरू कोठें उतरतात हे तुझाला ठाऊक असेल ?

विधवा—देवळांत उतरतात.

जानकी—हाच का रस्ता देवळाचा ?

विधवा—होय, हाच. ऐकलें का ? [दूर नौबदीचा शब्द हेतो] इकडूनच शेवटीं स्वारी येते वाटतें. ही स्वारी जाईपर्यंत येथें जर तूं उभी राहशील वाई, तर मोच तुजवरोवर येईन. तशांत आमचें घर विठ्ठलमंदिराजवळच आहे.

जानकी—मग तर बरेंच झालें. तुमच्याबरोबरच येईन.

विधवा—तूं कोठून आलीस बया ?

जानकी—दक्षिणदेशांतून.

विधवा—विजयानगराहून ?

जानकी—थेट तेथून नव्हे, त्याच्या जवळ एक गांव आहे तेथून.

विधवा—तुमच्या तिकडच्या एका जहागिरदारानें आमच्या राजाची मोठी कामगिरी बजाविली, तो आतां तुला येथें पहायाला सांपडेल.

जानकी—त्याचें नांव काय बरें ?

पार्वती—त्याला शूरसेन ह्मणतात. तो पाहिला आहेस का कधीं पूर्वीं ?

जानकी—हो. ऐकून आहे ठाऊक. त्याची कीर्ति या कानांनीं पुष्कळ ऐकिली आहे.

पार्वती—तो कसाही असो; येथें त्यानें चांगली तरवार गाजविली. असें ह्मणतात कीं विजयानगरच्या राजानें याचें एका स्त्रीशीं बळेंच लग्न लावून दिलें, ती आवडत नव्हती ह्मणून यानें स्वदेशत्याग केला ! गोष्ट खरी आहे का ग ही ?

जानकी—अगदीं खरी. त्याची बायको माझ्या आहे ओळखीची.

पार्वती—त्या जहागीरदाराच्या पदरीं एक गृहस्थ असतो, तो तिजविषयीं चांगलें ह्मणत नाहीं.

जानकी—त्याचें नांव काय ?

पार्वती—त्याला वाचाल ह्मणतात.

जानकी—होय. तो ह्मणतो तें खरें. जहागीरदाराला

काहीं ती योग्य नाही. ती स्वभावाने गरीब, एवढाच काय तो तिच्या अंगी गुण.

पार्वती—जन्माच्या या गांठी, आणि असे असले हणजे काय करावे वाई त्या विचारीने ? असल्या आगोशीं नको ग वाई प्रसंग !

विधवा—खरेंच. अशा खैसाची गांठ पडली हणजे पोरीच्या साऱ्या जन्माचे मातेरे होते.—आमच्या मनांत आले तर या कन्येचे आणि त्याच्या बायकोचे हाडवैर होईल.

जानकी—हणजे ? जहागीरदारांची येथे वासना उत्पन्न झाली की काय ?

विधवा—होय, असेच काहीं—कितीदा तर त्यांनीं माणसे पाठविलीं, आणि ती तरी कशी पुसशील, तर अगदीं लबाड. बायकांना फसवावे कसे, ही त्रिद्या पाहिजे असेल तर सांजपासून कोणी शिकून घ्यावी ! पण इथे त्याला आह्मी भल्या पक्क्या भेटलीं आहो. अशाला का आह्मी बधतो ?

सागरिका—असे आहे, हणूनच वरें आहे.

[पटहध्वनि करीत आणि निशानें फडकवीत पाडुरंगपुरचा सैनिकभाग येतो. त्यांत शूरसेन आणि वाचाल येतात.]

विधवा—ही पहा स्वारी इकडूनच आली. तो पाहिला का भुवनसुंदर, आमच्या राजाचा वडील पुत्र; आणि तो भीमदेव.

जानकी—विजयानगरचा जहागीरदार तो कोणता ?

पार्वती—तो ! तो ! ज्याच्या मंदिलाला शिरपेंच आहे, तो—कसे राजावेडे शरीर आहे त्याचे. त्याने कां वरें आपल्या बायकोचा धिक्कार करावा ? याचे वर्तन चांगले असतें

तर हेच रूप किती खुलते ? रमणीय नाही बरे हा पुरुष तुला दिसत ?

जानकी-खरेच. याला पाहून कीं नाही नेत्र गार होतात.

पार्वती-अशांनीं बरे चांगले न राहावे ? पण ते कोठचे स्वस्थ बसायाचे ? तो, पाहिला का तो गृहस्थ, तोच गुलाम त्या जहागीरदाराला वाईट फंदांत शिरायाला लावतो. मेल्याचे निसंतान होवा !

जानकी-कोणता बरे तो ?

पार्वती-अग तो रंगेल झोकदार अंगरख्याचा गृहस्थ ! त्याचे तांड आज उतरल्यासारखे कां बरे दिसते ?

जानकी-एखादा बाणवीण लागला असेल युद्धांत.

वाचाल-आमचा अण्णि पटह जावा, ठीक !

सागरिका-कांहीं तरी झाले आहे, हलपून स्वारी इतकी उद्विग्न दिसत आहे. अगवाई ! पाहिले हो त्याने आपणाला.

विधवा-मेल्याची दृष्टि कशी आहे पण ?

सागरिका-मेला गांवभर कुंटणकी करीत फिरतो !

[शूरसेन, वाचाल आणि इतर सैनिक जातात.]

विधवा-चला ग, स्वारी गेली, आतां आपण घरीच जाऊं. चल वाई ! तुझी उतरायाची सोय करिते. आमच्या येथेच का उतरसना ?

जानकी-मजकडून कांहीं ना नाही. चला. तुझी कीं नाही या गांवांत मला चांगल्या भेटलां बरे. ही कन्यका तुमची मला फार आवडते. चला. [जातात.]

प्रवेश ६.

स्थळ—पांडुरंगपुरकरांचें शिबिर.

[शूरसेन आणि विजयानगरचे दोन सरदार येतात].

१ सरदार—येवढें त्याला करायाला आपण लावावेंच. ल्हाणतो आहे तर जाऊं दाना का पण ?

२ सरदार—आणि यांत जर त्याचें खरें स्वरूप बाहेर पडलें नाहीं, तर मग माझे नांव बदलून ठेवा.

१ सरदार—काय आपणाला वाटत असेल तें असो—पण ही स्वारी अगदीं कवडीच्या मोलाची !

शूरसेन—एकूण तुहांला असें वाटतें कीं याची योग्यता मला मुळांच कळली नाहीं.

१ सरदार—मी आपल्या स्वतःच्या अनुभवावरून सांगतां, माझे त्याचें कांहीं वांकडे नाहीं, आपला झाला ल्हाणून काय झाले ? गाढवाचा कांहीं सिंह होत नाहीं. ही स्वारी भेंकडांत भेंकड, लवाडांत लवाड ! यांच्या ल्हाणण्यांत एक तरी खरें असावें—रामाचें नांव ! भल्या लंढ्याचवड्या वाता मारतील, त्या ऐकून मात्र ध्याव्या; पण कर्तृत्वाच्या नांवानें आवळ्याएवढें पूज्य ! त्याच्या अंगीं एक तरी गुण आहे का कीं त्याच्या योगानें हा आपल्या पदरीं असावा.

२ सरदार—त्याचें खरें स्वरूप एकदा आपण ओळखून ठेविलें पाहिजे, कां कीं याजवर उगीच भरंवसा ठेविला तर एखादे प्रसंगीं आपणाला ही स्वारी तोंडघशीं पाडायची !

शूरसेन—त्याची परीक्षा तरी मग कशी करावी ?

२ सरदार—तो ल्हाणतो आहेना आपला पटह युद्धांत

गेला आहे, तो मी घेऊन येतो ल्हणून ? जाऊं द्या कसा त्याला तो आणायाला. हीच तोड.

१. सरदार—आणि मग कांही शिपाई घेऊन मी एकदम त्यावर तुटून पडेन. यवनांच्या शिपायांचे त्यांस वेष देईन, ल्हणजे ते त्याला ओळखूं येणार नाहीत. मग आह्मी त्याला बांधून टाकूं आणि त्याचे डोळे बांधूं. अशानें आमच्याच शिविरांत जरी आणिलें तरी यवनांच्या शिविरांत त्यास नेलें आंहे असे वाटेल. आणि मग आह्मी त्याला प्रश्न करूं त्यांचे जबाब ऐकायला तुम्हीं मात्र असावे. ल्हणजे आपला जीव वाचविण्याकरितां भेंकडपणानें तुमच्याविषयीं खराखोटा मजकूर सांगून तुमच्याविषयीं इत्थंभूत माहिती देऊन विश्वासघात करायला हे गृहस्थ तयार होणार नाहीत, तर मिशी उतरून देईन. तुम्ही पाहिजे ती शपथ द्या कीं खरा मजकूर सांग, पण शपथ घेऊनही हवें तें सांगायला हा मागेपुढे पहायाचा नाही ! शपथ ल्हणजे याला कःपदार्थ !

२. सरदार—पटह त्याला आणूंच द्या. वाः ! कशी खाशी गंमत पहायला सांपडेल ! तो ल्हणतो मी युक्ति लढवीन, तर लढवूं द्या त्याला युक्ति. एकदा याचें बिंग वाहेर पडलें, आणि वाघाचें कातडें पांघरलेल्या या गाढवाचें सांग उघाडकीस आलें, ल्हणजे सपुष्पांजलि त्यास आपण सोऱ्यांचा प्रसाद देणार नाहीं, तर काय पाहिजेल तें सांगेन. हा पहा तो येथेच आला.

१. सरदार—त्याच्या ल्हणण्याला व्यत्यय आणूं नकाच, आपणाला भली मोठी मौज पहायला सांपडेल. त्यास पटह आणूंच द्या, मग कोणतीही का तो युक्ति योजीना.

[वाचाल येतो.]

शूरसेन—कसे काय सेनापतिराव ? हा पटह गेल्यापासून तुझाला सुचेनासे झाले, हे काय ?

२ सरदार—जाऊं द्या हो, यांत काय आहे ? पटह पटहाची ती काय विशाद ? दीडदमडीचा माल.

वाचाल—दीडदमडीचा माल ! पटहाची किंमत अशी का तुझी लावणार ? मग सरदारी आली कळून. हं: ! दीडदमडीचा माल ! आपला आणि पटह शत्रूच्या हातीं लागावा हा शूराला कलंक नव्हे काय ?—पण काय करावे ? आपले वीर आणि यवनांचे वीर एक झाले—कोणी कोणाला ओळखेना, अशा वेळीं एका पटहाकरितां होलपट करवेना. नाही तर या स्वामीने दाखविला असता या भुजांचा पराक्रम.

२ सरदार—अशी लहान सहान हानि होतेच आहे. एवढा पराक्रमी अर्जुन ना ? आणि त्याचे सारथ्य करणारा प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण परमात्मा; पण त्याला सुद्धां सम्रांत अक्षयीं विजय प्राप्त झालाच असे नाही. तेव्हां आमच्यासारख्यांचे काय पुसतां ? तुमच्याकडे त्याचा कांहीं दोष नाही सेनापतिराव !

शूरसेन—एकंदरींत आपणाला जय मिळाला तो लहान सहान नाही. आपला पटह शत्रूच्या हातीं लागला, यांत थोडीशी मान खाली घालावी लागते. पण त्याचे आतां काय ? पटह गेला तो गेलाच !

वाचाल—गेला तो गेलाच कां ? पुनः हस्तगत करून घेतां येईल.

शूरसेन—अं: ! घेतां येईल ! पुढच्याच गोष्टी कीं नाही ? आतां तर नाही आपल्या हातांत.

वाचाल—नाहीं लपून काय झाले ? आजच्या आज पा-

हिजे तर हस्तगत करून घेऊं. पण आमच्या सैन्यांत कसा प्रकार आहे तो पहा ! समरकृत्य करावें एकानें आणि कीर्ति व्हावी दुसऱ्याची ! असें जर नसतें तर या पट्ट्यानें हे काम अंगावर घेतलें असतें आणि लहटलें असतें कीं पटह आणोन, नाहीं तर पुनः तोंड दाखवायाला परत यावयाचा नाहीं.

शूरसेन—तुमच्या मनांत आलेंच असेल, आणि तुझाला खातरी असेल कीं आपली युक्ति फत्तेव्हावयाचीच, तर आमचे कडून ना नाहीं. कीर्ति मिळविण्याचा हा प्रसंग आला आहे तो दवडूं देऊं नकाच, राव ! तुझाला या कामांत यश मिळालें तर महाराज तुमची स्तुति करतील आणि तुझाला मानही देतील याचा जिम्मा मजकडे लागला. मग तर झालें ना ?

वाचाल—तर मग मीं हें काम पतकरिलेंच, शपथ.

शूरसेन—तर मग उंठा. उगीच दिरंगाईवर टाकणें कामा नये.

वाचाल—मी युक्तीनें तो आणणार हो ! युक्तिप्रयुक्तींचा विचार केला पाहिजे. उगीच उतावीळपणा कामाचा नाहीं. तेव्हां अस्तमानीं सर्व तयारी करून अंधार पडला लपणजे जाईन. सुमारे मध्यरात्रीचे सुमारास काम फत्ते करून येईन समजा.

शूरसेन—तर मग महाराजांच्या कानावर तुमचा हा वेत घालूं काय ?

वाचाल—मी जातो, पण याचा शेवट कसा होईल हें काय सांगूं ? यशाविषयीं कोणीं खातरी करावी ? यत्न करून पाहणार, येवढेंच.

शूरसेन—नाहीं, असें कसें होईल ? तुमचा पराक्रम मला

ठाऊक नाही ? यश मिळवून घाल यांत तिळमात्र संशय नाही. बरें तर आतां जा.

वाचाल—मला फारसे बोलणे नाहीच आवडत [जातो.]

१ सरदार—नाहीं खरेच. बकाला जसे मत्स्य आवडत नाहीत तसेच !—कां आले कीं नाही प्रययास ?—अंगांत तर धमक नाही, खातरी आहे कीं आपले हातून काम व्हावयाचें नाही, तरी अंगावर घेतले, मजा आहे कीं नाही ? मेलीं तरी बेहेत्तर पण हे काम करीन असें ह्मणतो ; आणि जाव तर माटमूट करतो आहे आणि ह्मणतो आहे “ गड्या, भल्याच कसल्या कामांत पडला आहेस ? उद्यांचें मरण आजच कां आणून घेतोस.” कशी आहे गंमत ?

२ सरदार—जहागीरदारसाहेब,—खाला आपण अज्ञून चांगले ओळखीत नाही. हे खरे कीं प्रथमतः लोक त्याच्या वातांनीं फसतात, पण कांहीं दिवसांनीं खरे कळल्यावर ते खाला पुढे उभा सुद्धां राहू देत नाहीत.

शूरसेन—एकूण तुझाला असे वाटते काय कीं जो येवढें बोलून गेला, तो कांहींच करणार नाही, गेला तसाच परत येईल ?

१ सरदार—यांत काय संशय ? हात हालवीत परत स्वारी यायाचीच ! आणि साजतिल अशा एकदोन बनावट गोष्टी द्यायाची झोकून. पण आंमच्या येथे त्याची आतां डाळ शिजायाची नाही. आज रात्री त्याची कशी फटफजिती उडेल, ती आपण पहालच. खरेच सांगतो, आपली येथे नजर चकली.

२ सरदार—मांजरानें उंदीर धरिला ह्मणजे मारायाचे पूर्वी आपल्या पिलांजवळ आणून ते खाला खेळविते, त्याप्र-

माणें सांपळ्यांत अडकविण्यापूर्वी कांहीं वेळ या कोऱ्याला आह्मी खेळवूं. या शिकारीचा सुगावा आपले वृद्ध सुत्रत यांस प्रथमतः लागला; ती आज आह्मी साधणारच ! वेष हिरावून घेतल्यावर हे राजश्री कसे दिसतील ते आपण पहाऊच.

१ सरदार—आह्माला ही शिकार साधायची, तेव्हां आमिषाची वगैरे तजवीज ठेवायला गेलें पाहिजे. आज या कोऱ्याला सांपळ्यांत पकडायचें, खास.

शूरसेन—तुम्ही जातां तर जा; पण तुमचे बंधु मजबरोवरच असतील.

१ सरदार—वरें आहे. आपली मर्जी ! [जातो.]

शूरसेन—चला, आपण मंदिरांत जाऊं; परवां ज्या सुंदरी-विषयीं मीं गोष्ट काढली होती, तिचें तुम्हांस दर्शन करून देतो, चला.

२ सरदार—पण ती अशीतशी नाही, असें आपण ह्मणालांना ?

शूरसेन—येवढ्यानेच तर सर्व त्रिघडलें. तिची माझी काय ती एकदाच गांठ पडली, आणि त्यावेळेस तिनें कसें मला झिडकारिलें, ह्मणतां ? अब्र ! काय तिचा कोप—पण आह्मी कोठें अशाला भिणार—आपण ज्याच्या विषयीं नुक्तेंच बोलत होतो, त्याच्या द्वारे लेखादि प्रणयाचीं चिन्हे आह्मी पाठविलीं; पण तीं जशींच्या तशींच परत आलीं ! येथपर्यंत कायती मजल हा वेळ पावेतो पोंचली आहे. पुढें सूत जमतें कीं नाहीं कोण जाणे ! सुंदरी पण सुंदरी ! एकदा डोळे निववायाचे आहेत काय ?

२ सरदार—हें हो काय पुसतां ? अमृताचें ताट लथनें कोणी झुगारून देईल काय ? चला ! [जातात.]

प्रवेश ७.

स्थळ—पांडुरंगपुर. विधवेच्या घरांतील एक खोली.

[जानकी आणि विधवा येतात.]

जानकी—अज्ञूनही तुमची खातरी होत नाही, तेव्हां येथे माझा उपाय खुंटला. तुमच्या रुकारावर मी पुढची इमारत रचणार होते ! झाले-पायाच सांपडत नाही, तेव्हां नशीब माझे लणायचें.

विधवा—तू लणतेस तें सर्व खरें. पण बाई हें बघ. घरची गीगी खरी, पण असलीं कर्मे आमच्या कुळांत कोणी केलीं नाहीत. तेव्हां तुझ्या लणण्याला रुकार देऊन मी आपल्या कुळाला डाग कशी लावून घेऊं ?

जानकी—माझा पण तसा भाव नाही. तुम्ही माझे चांगले समजून घ्या. मी भलतेंच तुम्हाला करायला नाही सांगायची बरे. या जहागीरदाराची मी पत्नी; तुम्हाला संशय कसला तो येऊं देऊं नका. दुसरीकडे कोठें बोलणार नाही असे वचन घेऊन तुम्हाला जें आपलें वृत्त सांगितलें त्यांत काडी इतका सुद्धां फरक नाही बरे. मग मी जें तुमचें साहाय्य मागतें, तें देण्याला तुमचें काय जातें बरे ?

विधवा—असे का ? तर मग गोष्ट निराळी. तू खरी आहेस, तुजवर ठेवावा भरंवसा, असे आतां वटते. आणखी तू जें मला आपणाजवळचें धन दाखविलेंस, त्यावरून तू कोणी मोठ्याची बायको असावीस असे वाटलें होतेंच. तें आणि हें आतां जुळते.

जानकी—ही फूल नाही फुलाची पाकळी घ्या, आणि येवढें माझे ऐकाच. माझे कार्य झालें लणजे मग याच्या श-

तगुणित तुह्मांस देखिन. आतां पहा—जहागीरदार तुमच्या घ-
राभोंवतीं घिरव्या घाळतो आहे; तुमच्या आणि तुमच्या सुं-
दर कन्येच्या पाठीं लागला आहे कीं येवढी गोष्ट कबूल क-
राच आणि लग्न होऊं द्या. तुमचा त्याच्या ह्मणण्यावर विश्वास
नाहीं वसत, आणि तें ही बरोबरच आहे. एकीला टाकलें
तसें दुसरीला कसा नाहीं टाकणार असें तुह्माला वाटतें हें
ठीकच आहे. पण यांत माझे काम होण्यासारखें आहे. तें
कसें ? तुह्मी आपल्या कन्येला हो तर ह्मणायला सागा,
ह्मणजे मग पुढें कसें काय करायाचें तें मी सांगेन. युवती रु-
कार देण्यापूर्वीं जें कांहीं मागेल तें देण्याला उल्लू पुरुष तयार
होतात, हें तुह्माला ठाऊक असेलच—तेव्हां जहागीरदाराच्या
कुळांत पिढ्यानापिढीची जी एक बहु मोलाची आंगठी आहे,
व जी हल्लीं माझ्या पतीच्या बोटांत आहे, ती तुमच्या कन्ये-
नें त्याजवळ मागितली तर त्यांच्यानें 'नाहीं' नाहीं ह्मणवणार.
पुढें आपणाला पस्तावा होईल याचें भान त्यावेळीं पुरुषाला
नाहीं राहत.

विधवा—आतां समजलें तुझी हिकमत ! बऱ्या कीं ग आ-
तांच्या पोरींना पतीचें मन वश करून घेण्याच्या युक्ति सुचतात !

जानकी—आतां झालीना बाई तुमची खातरी कीं मी
भलतें सलतें काम तुह्माला किंवा तुमच्या कन्येला नाहीं सां-
गत अशी ? तुमच्या कन्येला सांगायाचें ह्मणून येवढेंच. वश
झाल्यासारखें दाखविण्यापूर्वीं तिनें ही आंगठी मागावी, मग
संकेत करावा, आणि आपले जागो मला पाठवून आपण
अलिप्त तें अलिप्तच राहावें. हें माझे कार्य झालें ह्मणजे ति-
च्या लग्नास जो काय खर्च लागेल तो मी आणखी देखिन.
यांत तर कांहीं वावगें नाहींना ?

विधवा-शाली, तुझी गोष्ट मला मानवली. माझ्या वयला काय बोलायाचें कसे बोलायाचें, केव्हां त्याला यायाला सां- गायचें, तें सर्व शिकीव. लणजे मग तुझा वेत फसायाचा नाही. येथें तो अक्षयीं येत असतो, जसा कांहीं जपणीसच लागला आहे. त्याला मी पुष्कळदां लटलें कीं येथें येत जाऊं नका लणून. पण माझे कोठें कोण ऐ- कतो ? त्याचें येणें आपलें कायमच.

जानकी-तर मग आजच हा प्रयोग सिद्ध करण्याच्या योजनेला लागूं. सिद्धि शाली तर कपट करून फसविलें, आणि फसविलें तरी निंद्यकर्म केलें नाही, असें होणार. खऱ्यांत खोटें, खोऱ्यांत खरें, अशा सांगडी जुळणार. पण त्याच्या तयारीला तर लागूंद्या-चला. [जातात.]

अंक ४ था.

—०:*:०—

प्रवेश १.

स्थळ-पांडुरंगपुर. शिविरांच्या मधील मैदान.

[पहिला सरदार आणि पांचसहा शिपाई
छपून वसलेले असे येतात.]

१ सरदार—याच शेरींतून त्याला गेलें पाहिजे. तर तुम्ही त्याजवर तुटून पडाल तेव्हां जें तोंडास येईल तें बोला. त्यांत अर्थ असो वा नसो. त्याचें बोलणें आपणाला समजतें असें दाखवितां कामा नये. कारण आपल्यापैकींच एखाद्याला दुभाष्या बनविलें पाहिजे, आणि त्याच्या द्वारेच याचें ह्मणणें आपणाला कळतें असें दाखविलें पाहिजे.

१ शिपाई—महाराज, मी दुभाष्या होतो.

१ सरदार—तो तुला ओळखित नाही काय ? तुझा शब्द नाही त्याच्या ऐकण्यांत ?

१ शिपाई—नाहीं, सरकार.

१ सरदार—पण आमच्याशीं बोलतांना कोणती हेंदाडी भाषा तूं बोलशील ?

१ शिपाई—जी आपण बोलाल तीच.

१ सरदार—त्याला वाटावें कीं आपण कोणी यवनांना साहाय्य करण्याकरितां उत्तरेकडून आलों आहों. यवनांची भाषा आपण बोलतां कामा नये, कारण ती थोडीबहुत त्याला येते. तेव्हां आपण तोंडास येतील ते वर्ण वदावे, अ-

र्थ खांत नसावाच, पण असें मात्र दाखवावें कीं एकमेकांचें ह्मणणें एकमेकाला लगेच कळतें. तोंडांतल्या तोंडांत बोलावें; कांहीं तरी अक्षर काढावीं आणि वेळ मारून न्यावी. आतां तूं दुभाष्याचें काम करणार, तेव्हां तुला सभ्य झालें पाहिजे. पण चीप ! हा आला पहा ! स्वारी येथें चारपांच घटका झाप ताणणार आणि मग मन मानेल तशा वाता ठोकणार !

[वाचाल येतो.]

वाचाल—प्रहररात्र झाली आणखी एका प्रहरानें परत जायला हरकत नाही. काय केलें ह्मणून सांगावें पण ? अशी एखादी लोणकढी मारिली पाहिजे कीं सर्वास खरी वाटावीच. आमचें भांडवल फुटूं पहात आहे, आणि अलोकडे आमची फजितीही वरचेवर होऊं लागली आहे. आमची जीभही आतांशा फार लवळव करायला लागली आहे, बेटी नाही त्या लचांडांत आह्माला टकलते, आणि आमचें शौर्य पुसाल तर बायकोच्या नथेतून तीर मारण्यापुरतें.

१ सरदार—[एकीकडे]—राजश्रींनीं खरें बोलण्याचें पातक हें प्रथमतःच केलें असें दिसतें.

वाचाल—कोणी होऊन सांगितलें होतें वरें हा पटह परत आणण्याच्या भानगडींत पडायला ! आमची ताकद का आह्माला ठाऊक नाही ? का आमचा हिप्या ठाऊक नाही ? होतें कोणा लेंकाच्या मनांत खरोखुरीं जायाचें ? तेव्हां आतां कांहीं तरी शकल काढिली पाहिजे. आपल्या हातानेंच आपल्या अंगावर कांहीं वार करावे, आणि ह्मणावें शत्रूंनीं केलें असें. लहानसहान क-

रून जुळायचें नाहीं. ते हणतील “ येवढ्याशाला का भि-
ऊन पळून आलास ? ” आणि मोठे तर करण्याची आपली
छाती हात नाहीं. ही कोठली नसती व्याध मी घेतली
आपल्या पाठीमागे लावून ? रांडे जिभे ! फिरून तर अ-
शी बोल, हणजे कापूनच टाकतो तुला.

१ सरदार—[एकीकडे] आपली किंमत जाणूनही असा
आव घालतो, तेव्हां चमत्कार नव्हे काय ?

वाचाल—हे माझ कपडे फाडून अगर ही माझी रूमशाम-
ची तलवार मोडून जुळते, तर बरे होते.

१ सरदार—अशाने कांहीं खरे नाहीं वाटायचें, बावाजी !
[एकीकडे]

वाचाल—बरे या आमच्या झोकेदार मिशा छाटल्या आ-
णि हटले वेष पालटला तर ?

१ सरदार—अं हं ! हूँ ही चालायचें नाहीं. [एकीकडे].

वाचाल—किंवा हे सर्व कपडे डोहांत बुडविले आणि
हटले मला त्यांनीं नागविले तर ?

१ सरदार—तेही खरे नाहीं वाटणार. (एकीकडे)

वाचाल—मीं हटले खंदकावरून उडी मारिली—

१ सरदार—शपथ घेऊन सांगितले तरी खरे वाटणार
नाहीं—[एकीकडे]

वाचाल—एखादा पटह येथेच कोठे पडलेला सांपडता,
तर मीं हटले असते शत्रूच्या सैन्यांतून घेऊन आलों हणून.

१ सरदार—सांपडायचें तर नांव नको—पण एक तू आ-
तां ऐकशील मात्र. (एकीकडे)

वाचाल—एक पटह मिळता तर ! [आंत पटह ध्वनि होतो].

१ सरदार—चरम वराजा, भजरा भजरा भजरा !

सर्व-भजरा ! भजरा ! भजरा ! डपगो नावें डोगे ! भ-
जरा ! भजरा !

वाचाल-अरे बावानों ! काय पाहिजेल तें मागा ! पण
पाझे डोळे बांधूं नका.

[ते त्याला घेऊन त्याचे डोळे बांधतात.]

१ शिपाई-बारको आमदळो बारको !

वाचाल-हं ! हे त्या अल्लीमर्दानखांच्या सैन्यांतले वाट-
ते. काय करावें मला यांची भाषा समजत नाही ! नाहक
माझा जीव घेणार ! अरे यांत कोणाला मलयालम, द्राविडी
कर्नाटकी, तेलगु, किंवा यवनी कोणतीही भाषा येत असेल
तरी बोला, मी अशी माहिती देईन की तिच्यायोगाने दोन
दिवसांत पांडुरंगपुर तुमच्या हस्तगत होईल. पण माझा
जीव घेऊं नका.

१ शिपाई-बारको वलादी !--अरे तुझी भाषा मला
समजते आणि बोलतांही येते. करील्लिबाने कारे !--अरे
बाबा ! कुलदेवतेचें स्मरण कर. हे दहा वार तुझ्या पो-
टांत तरवारी खुपसायला उभे आहेत !

वाचाल-अरे बाबा ! बाबा !

१ शिपाई-अरे देवाचें स्मरण कर. कणिक रबल्लिका
कुरखाना !

१ सरदार-करल हक्किरल मुभरक !

१ शिपाई-आमचे सरदार एव्हांच तुला ठार मारीत
नाहींत. असा डोळे बांधलेलाच तुला आपल्या सैन्यांत
घेऊन नात आहेत, आणि तुजकडून काय माहिती निघेल
ती काढणार आहेत. चांगली माहिती दिली तर तुला
जीवें सोडून देतील.

वाचाल--अहो ! माझा जीव नका हो घेऊं--नका !
आमच्या तळाची सर्व माहिती, आमचें बल, आमचे वेत,
हें सर्व कांहीं तुझाला सांगेन. पण माझा जीव घेऊं नका !
अशी माहिती देईन कीं तुझाला आनंदच वाटावा--पण म-
ला वाचवा !

१ शिपाई--पण खरी माहिती देशील काय ?

वाचाल--न दिली तर मरे मरे तू मारा !

शिपाई--करंदाविल्लिदावे--चल, तुला सवड दिली आहे,
चल.

[वाचालाला बांधलेला असा घेऊन जातो.]

१ सरदार--जा, शूरसेनमहाराजाला आणि माझ्या बं-
धूला जाऊन सांग कीं डोमकावळ्याला आर्ही धरिल्ले आहे,
आणि त्याचा निरोप येईपावेतो आर्ही त्यास पिंजऱ्यांतच
अडकवून ठेविल्ले आहे. ०

२ शिपाई--जी, सरकार !

१ सरदार--आमची बातमी आमच्यापार्शीच फोडायाला
तयार झाला आहे. लपून सांग.

२ शिपाई--हो सांगतो सरकार !

सरदार--तोपर्यंत याला अंधारकोठडींतच कांडून ठेवि-
लें पाहिजे.

[जातात.]

प्रवेश २.

स्थळ--पांडुरंगपूर विधवेच्या घरांतील एक खोली.

[शूरसेन आणि पार्वती येतात.]

शूरसेन--तुझे नांव मोहना आहे नव्हे ?

पार्वती-नाहीं, मला पार्वती ह्यणतात.

शूरसेन-खरेंच, पार्वतीचेंच रूप ! शिवानें जसे त्या पार्वतीला अर्धांगी केले, तसे मीही तुला करीन. पण हे मनमोहिनी ! तुला माझी कांहींच करुणा येत नाही काय ?

श्लोक.

नीलोत्पलापरि दिसे तव दृष्टि साची
चापेकळी सरळ साजत नासिकेची ।
ओठ्ठीं तुझ्या विकचविद्रुमकांति पाहें
पाषाणतुल्य तव चित्त परी कसें हें ?

प्रिये ! असें करूं नको. कांहीं दया येऊं दे.

पार्वती-आम्ही सदयच असतो ! पण पुरुष किती निर्दय पहा ! आपल्या धर्मघत्नीचा त्याग करितात, तसा वायकांनीं आपल्या पतींचा केलेला ऐकिला आहे काय ?

शूरसेन-असे आडून मला बाण नको मारूं ! कर ह्यटल्यानें प्रेम करवत नाही. म्हणून बलात्कारें जिच्याशीं माझा विवाह लाविला, तिजवर माझे प्रेम जडलें नाही, म्हणून मी तिचा त्याग केला, तर मजकडे काय दोष ? तुजवर माझे खरोखर प्रेम आहे. आणि तें एकनिष्ठ आहे, असें समज.

श्लोक.

प्रथम नयनावारें जो का शिरे हृदयांतरीं
अनुंदिन हि जो वाढे शुक्लीं जसा विधु अंबरीं ।

१ निळ्याकमळाप्रमाणें. २ नाक. ३ ओंठावर. ४ फुटलेल्या पांढऱ्याचें तेज. ५ दगडासारखें. ६ हृदयांत. ७ दिवसेंदिवस. ८ शुद्धपक्षांत. ९ चंद्र. १० आकाशांत.

प्रणय मम तो नोहे खोटा, न संशय मे धरीं
मदन छलितो भारी आतां, प्रसाद सखे करीं ॥

पार्वती—पुरे तै ! जंवर स्त्रिया वश होत नाहींत तंवरच !
त्या एकदां हातीं आल्या ह्यणजे पुरुष मागचे सर्व विसर-
तात. दुष्यंतराजा येवढा खराना, पण त्याने शकुंतलेला
कसे फसविले तै. बरे तर बरे, आकाशवाणी नसती झाली
तर तिची काय गत झाली असती ? तेव्हां पुरुषांवर भरं-
वसा बायकांनी कधीं कधीं ठेवू नये.

शूरसेन—पण मी वचन देतोना ?

पार्वती—वचनावरती तरी काय भरंवसा ? कितीकांनी
वचन दिले आहे, आणि पुढे तै मोडले आहे ? वचनांत
खरेंपण नाहीं. अगोदर सर्व कबूल केले आणि पुढे
कानावर हात ठेविले ह्यणजे झाले ! असल्या पुरुषांचे
बायकांनी मग काय ध्यावे ? तेव्हां नुसत्या वचनावर निदान
माझा तरी विश्वास बसत नाहीं.

शूरसेन—असें करूं नको प्रिये !

आर्या (गीति)

अढळ प्रेम असे हें खोटें इतरांपरी नसेच पहा ।
निष्ठुर कां मे ऐशी—सायक मारी अंग निष्कृप हा ॥

मजवर विश्वास ठेव. मला काय पीडा होत आहे ती
पहा, आणि कांहीं तरी दया कर. हा दास तुझ्या चरणीं
अक्षयीं रत आहे, याची जर तू आतां उपेक्षा केलीस तर
मरतोच पहा ! हाय ! हाय !

श्लोक.

बाणांहीं मदन करी प्रहार भारी
त्याचा हा अतिशय ताप तूं निवारी
कंठीं या निजभुजहार गार घालीं
सेवूं दे अमृत-जीवैवीं च कालीं ॥

पार्वती—हें पाहिलें ना ? पुरुष बायकांना कसे मोंहा-
तात तें ! पण मी अशा वचनांवर नाहीं भरंवसा ठेवायाची !
विश्वास पटेल, असें कांहीं मला पाहिजे. ही द्या पाहूं
आपल्या हातांतली आंगठी.

शूरसेन.—हा माझ्या कर्मा ! मला देतां येत नाहीं तीच
तूं मागितलीस, आतां काय लक्षणें ?

पार्वती—कां बरें देतां येत नाहीं ?

शूरसेन—पिढ्यान् पिढीची आहे, ती घरांतून जाऊं देत
येत नाहीं.

पार्वती—घरांतून जाऊं द्यायाची नाहीं ! समजलें ! मला
दिली लक्षणजे घरांतून बाहेर गेली ! झालें, येवढा वेळ खरें
प्रेम खरें प्रेम लक्षण लटले तें हेंच. गांधर्वविवाहाची सा-
क्ष लक्षण मागितली ! मी नको असेन तर नका देऊं.

शूरसेन—एकूण सर्व या आंगठीवर येऊन बसलें तर.
असा हट्ट करूं नको.

पार्वती—आतां पहा कसा चमत्कार तो ! माझे तनमन
सर्व मागणार, आणि येथें एक हातांतली आंगठी सुद्धां देव-
वत नाहीं. आपणच मला शिकविलें. आपणाला आंग-

ठी देववत नाही, आणि मला आपले मन देववत नाही. झाले तर ! पुढे आतां कांहीं उरले नाही.

शूरसेन—काय करावे ? बायका हट्ट घेऊन वसल्या लणजे पुरुषांचे कांहीं चालत नाही. हे सुंदरी,

श्लोक.

घे आंगठी—घे तनु आणि चित्त ।

वाहीं तुला मी गृह—सर्वे वित्त ! ॥

हा दास सेवी तव पादपद्मा ।

माते वरीं विष्णुसि जेवि पद्मा ॥

विधवा—[आंतून] अगे वये, अज्ञून मे काय खोलींत^१ करिते आहेस ?

पार्वती—अगवाई ! आई इकडेच आली ! तिला अज्ञून मी सांगितले नाही.—आत्तां यावेळीं जा, आणि मध्यरात्रीच्या सुमारास फिरून या, आणि या खिडकीवर थाप मारा; लणजे मी आंत तुझाला येऊं देईन. त्यावेळीं गांधर्वविवाह होईल, पण घटकेवर येथे राहूं नका, आणि कांहीं बोलूं नका, याचे कारण आज मी सांगत नाही, तेव्हां आपण हा विवाह प्रसिद्ध कराल तेव्हां ही आंगठी आपली आपणाला परत देतेवेळीं तें मी आपणाला सांगेन. ही आपली मजजवळ खूण राहिली. रात्रीं मीही आपल्या बोटांत एक आंगठी घालीन ती माझी आपणाला आठवण करील. यावेळचे वचन दिलेले आणि हा पाणिग्रह लक्षांत ठेवा बरे. नाहीतर आपले काम झाले लणजे मग सर्व विसराल. आतां जा.

शूरसेन—हे प्रिये !

आर्या [गीति]

करगतं तुजला करुनी भोगी मी सौख्यसार नैकीचें ।
स्त्रीसुख सार गमे मज जगतीं सारें असार वाकीचें ॥

[जातो.]

पार्वती—पहा चमत्कार काय तो ! स्वर्गीचें सुख हातीं
आलें असून त्याचा त्याग करावा, आणि दुसरेंच स्वर्गसुख
मानावें. पण स्वर्गीचेंच सुख मी त्याला देणार. देवा, या
माझ्या कपटाची क्षमा कर. माझा हेतु मनीं आण, लणजे
झाले ! असो आईनें जसें होईल लणून सांगितलें होतें, तसें
सर्व झालें. कामिपुरुषाची कृति एकूण ऐथून तेथून सारखाच.
माझ्याशीं विवाह करीन लणून म्हणाला, पण मी कोठें त्या-
च्याशीं विवाह करणार ! एकीचे धिंगाडे झाले, तसे माझे
होणार ! नको ग बाई ! देवा अशाशीं माझी गांठ नको
घालूं. आज मीं हें कपट केलें, खोटे बोललें, याचें मला
किती वाईट वाटतें बरें ? पण याच्या योगानें विचारीचा सं-
सार एकदाचा थाराला लागो लणजे झालें. किती पण
पुरुष लबाड बरें ? [जाते.]

प्रवेश ३.

स्थळ.—पांडुरंगपुरकरांचें शिविर.

विजया नगरचे दोन सरदार आणि दोन तीन शिपाई
येतात.

१ सरदार—त्यांच्या आईचें पत्र आलें होतें तें त्यांना
दिलें काय ?

१ सरदार—हो, दोन घटका झाल्या, दिलें. तें पत्र वाचून आंचें मुख खरदिशीं उतरलें. मग आंत मजकूर काय होता कोण जाणे ?

१ सरदार—असली चांगली बायको टाकली, लणून आईने त्याला फार बोल लावला आहे.

२ सरदार—शूरसेन म्हणजे महाराजांना पोटाच्या पोरा-प्रमाणें. त्याचें कल्याण करण्याला कधीं मार्गेंपुढें पाहणार नाहीत, अशाचा त्यांनीं आपणांवर कोप ओढवून घेतला ! हा कधीं कमी होईल काय ?—मी दुसरी एक गोष्ट तुम्हाला सांगतो, पण ती तिसऱ्याच्या कानावर जातां कामा नये हो.

१ सरदार—त्याविषयीं अगदीं संशय नको. या कानानें जी गोष्ट ऐकिली ती या तोंडावाटें कधीं निघायाची नाही.

२ सरदार—त्यानें येथील एका तरुण कन्येस चांगलें फसविलें. तिला नाहीं नाहीं त्या थापा देऊन आज तिचें सत्व हरायला गेला आहे ! स्वारींनीं आपली पिढ्यान् पिढी-ची आंगठी देऊन टाकिली !

१ सरदार—काय म्हणावें तरी काय याला ? देव तरी असें कसें सहन करितो ? आम्ही असे पातकी, आम्हांस नाळून कसा नाहीं टाकीत त्या क्षणींच ?

२ सरदार—लोकांना वाटतें देव निजला आहे, पण तो निजला नाही. जेव्हां एकदाच उटें काढतो, तेव्हां समजून येतें. आपल्याच तोंडानें त्यानें मला हे आपलें कर्म सांगितलें.

१ सरदार—आणि सांगतांना लाज नाही कशी वाटली ? तर मग आज रात्री त्याची आभची गांठ नाही पडायची ?

२ सरदार—तसें नाहीं कांहीं. मध्यरात्र उलटून गेल्यावर दोन घटिकांनीं तो परत येईल.

१ सरदार—आला हणजे बरे होईल. कारण आपल्या पदरीं त्याने मनुष्य बाळगिला आहे, त्याच्या भ्रमाचा आज भोपळा फुटणार आहे, तेव्हां शूरसेन जवळ असला म्हणजे बरे पडेल. त्याचा त्यासच चमत्कार वाटेल, असला कवडोमोलाचा मनुष्य आपल्या मर्जीत कसा उतरला.

२ सरदार—तेव्हां तो येईपर्यंत, आपण याचे नांवच घेऊं नये कसे. तो असल्याने गंमत अधिक होईल.

१ सरदार—बरे तें असो. या लढाईचा शेवट काय होणार, हे तुम्हाला कळलें काय ?

२ सरदार—मी ऐकिलें कीं यवनांनीं तहाचे बोलणें लावले आहे.

१ सरदार—लाविलेंचसें काय, तह झाला !

२ सरदार—मग आतां शूरसेन काय करणार ? परत जाणार, किंवा दुसरीकडे कोणीकडे जाणार ?

१ सरदार—एकूण तुमचे आणि त्याचे फारसे रहस्य नाही ?

२ सरदार—देव करो आणि न होवो ! कारण मग त्याची आमची सर्वच गोष्टींत सांगड व्हावयाची.

१ सरदार—त्याची पत्नी दोन महिने झाले जनस्थानास जाते म्हणून वरून निघाली. तेथे तिने कडकडीत तपश्चर्या चालविली, पण तिचे शरीर नाजूक आणि मनामध्ये ही व्यथा तेव्हां तिचा लवकरच अंत झाला !

२ सरदार—हे खरे कशावरून ?

१ सरदार—पहिला भाग तर तिच्या पत्रांवरूनच कळला. मरणाचा वृत्तांत मात्र तेथील एका गोसाव्याने कळविला.

२ सरदार—हा सर्व मजकूर जहागीरदारास कळला आहे काय ?

१ सरदार—नाहीं, अज्ञून कळविला नाहीं. भल्याच वेळीं कळवूं नये.

२ सरदार—कां बरें ? हा मजकूर ऐकून त्यांना आनंदच होईल.

१ सरदार—कितीकवेळ बरें आपलें खरोखर नुकसान होते, परंतु आपण यांतच समाधान मानूं.

२ सरदार—आणि उलटही प्रकार पुष्कळदा आढळतो. डोळ्याळा पाहिजे तितकें पाणी आणि मनांत तर आनंद कीं आज आपणाला डह्या सांपडला. तो आसवांनीं तर पचविला पाहिजे.—असो, येथें त्यांनीं चांगलीं कीर्ति मिळविली, पण घरीं दुष्कीर्ति त्याची वाट पहात बसली आहे. त्याची बायको सुटली विचारी !

१ सरदार—प्रत्येकाचा आचरणपट बहुत करून काळ्या पांढऱ्या धाग्यांनीं विणला असतो. शुद्ध पांढऱ्या धाग्यांनीं असा थोड्यांचाच ! असें आहे लपूनच कांहीं बरें आहे. कारण धागे सर्वच पांढरे असते तर मनुष्य किती गर्विष्ठ झाला असता, व सर्वच काळे असते तर मग कांहींच थारा राहिला नसता.

[सेवक येतो.]

कायरे कसें काय ? तुझे धनी कोठें आहेत ?

सेवक—त्यांची आणि राजाची आतांच गांठ पडली. शूरसेन महाराजांनीं त्यांचा निरोप घेतला. महाराजांनींही त्यांजबरोबर विजयानगरच्या महाराजाना पत्र दिलें आहे.

२ सरदार—खुशाल खुशालचें केवळ नसलें तर त्याची आज जरूरी आहेच. कारण तेथें ताट वाढून ठेवलें आहे.

[शूरसेन येतो.]

१ सरदार—असे खरेच. महाराजांचा कोप शांत होई-
ल हा संशयच ! हे आले पहा, कसे काय शूरसेन महाराज !
मध्यरात्र उलटून गेली, नव्हे ? येवढा वेळ कोणीकडे होता ?

शूरसेन—आज मला सत्रा कामें होतीं, तीं सारीं उरकून
हा इकडेच आलों. महाराजांची गांठ घेतली; सांघ्या आप्त
सोयऱ्यांस भेटून आलों; गांवच्या संभावित लोकांच्याही गांठी
घेतल्या; पत्रे लिहायार्ची होतीं तीं लिहिलीं, आणि दुसरीं
ही पुष्कळ कामें केलीं—बरे तें एक काम आटोपून टाकूं
द्या.—त्या मूर्खाला आणवा, आणि त्याचे आणि ह्या शिपा-
यांचे भाषण ऐकूं द्या. गुलामानें मला चांगलें फसविलें.

२ सरदार—जारे ! आणा बाला. [शिपाई जातत.]
आज स्वारीला रात्रभर खोज्यांतच अडकविलें आहे.

शूरसेन—कांहीं हरकत नाही. फार दिवस तोडा अड-
कविला होता, तेव्हां त्याचे प्रायश्चित्तच हें ! कांहीं त्याची गुर्मी
जिरली कीं नाही. ?

१ सरदार—जिरली ह्मणजे काय पुसतां ? अगदीं जि-
रली. एखाद्या सासरीं जाणाऱ्या मुलीप्रमाणें मुळमुळ एक-
सारखा रडतो आहे. आठवणीपासून तें खोज्यांत पडेपर्यंत
आपल्या आयुष्याचा त्यानें सर्व पाडा मार्तंडरावाजवळ वाचून
दाखविला. काय काय त्यानें सांगितलें, तें पुसूंच नका.

शूरसेन—मजविषयीं तर नाही ना कांहीं सांगितलें ?

२ सरदार—तो जें जें ह्मणाला तें तें मार्तंडरावांनीं उत-
रून ठेविलें आहे. त्याची जवानी त्याला आपल्या समक्ष
वाचून दाखविणार आहेत. आपलें ही तीत नांव गोंविलें
आहे. मुकाळ्यानें सर्व ऐकून घेतलें पाहिजे.

[शिपाई वाचालाला घेऊन येतात.]

शूरसेन—लबाड नाही तर ! याचे डोळे बांधले आहेत. माझे काय बरें हे सांगणार !

१ सरदार—हे राजे आले !—नेटा चापाकारा गे !

१ शिपाई—आमचे सेनापति हणतात तुला चाप लाविले पाहिजेत, आणि मरे मरे तों मार दिला पाहिजे, तेव्हां तूं सर्व सांगशील. तर बऱ्या बोलानें अगोदर सांगतोस कीं नाही का कणीक तिंबली पाहिजे, बोल.

वाचाल—सांगतो बाबा, सर्व सांगतो. पण माखंबिरुं नका. कणीक तिंबायला लागाल तर माझे तोंड बंद झालेंच झणून समजा.

१ शिपाई—कारको चिमरका !—

२ सरदार—जयरना हापडल्या रावे टारगे !

१ शिपाई—आमचे सेनापति दयाळू खरे. ते हणतात मी या कागदांत लिहिलेले तुला प्रश्न केले हणजे त्यांचीं तूं उत्तरें दे.

वाचाल—देतो, सारीं देतो, पण मला माखू मात्र नका.

१ शिपाई—“ राजाजवळ घोडेस्वार किती आहेत ? ” सांग पाहूं याचें उत्तर.

वाचाल—असतील पांचसहा हजार. पण त्यांत अर्थ काय आहे ? कांहीं कामाचे नाहीत. त्याच्यावरचे सेनापति आहेत ते तरी झाडून सारे लबाड, एकमेकांत फाटाफूट. ही बातमी खरी आहे. आतां सोडतांना मला ?

१ शिपाई—तुझे उत्तर असेच ठेजं ना लिहून ?

वाचाल—होय होय. मी का भिणारा आहे ? हवी ती शपथ घेतो पाहिजे तर.

शूरसेन—[एकीकडे] गुलामाला शपथ घेणें न घेणें सारखेंच आहे. कमाल केली बोवा !

१ सरदार—[एकीकडे] छः ! छे ! असें हणूं नका. हे वाचालराज ! सर्व शस्त्रास्त्रांचें ज्ञान हणजे यांच्या हाताचा मळ. असले वीर, आणि त्यांना असें हणायार्चें. ठीक !

२ सरदार—(एकीकडे) स्वारीची तरवार कशी लख-लखीत ! आणि वस्त्रें कशीं व्यवस्थित; माझी सुद्धां नजर पहिल्यानें चकली !

१ शिपाई—हें लिहिलें उत्तर.

वाचाल—पांचसहा हजार हणून मी ह्मटलें बरें.—खरें सांग-
“तों—सुमारें पांचसहा हजार असें लिहा बरें-खरें सांगितलें पाहिजे.

१ सरदार—(एकीकडे) त्याचा अजमास बरोबर आहे अं !
पण—

शूरसेन—[एकीकडे] अं:, त्यांत काय आहे ?

वाचाल—ते सारे लबाड आहेत, असें लिहा अं !

१ शिपाई—हो, लिहिलें.

वाचाल—खरें तें खरें. खोटें कशाला सांगावें ? लबाड कोठले !

१ शिपाई—“ त्यांचें पायदळ एकंदर किती आहे, आणि प्रत्येक पथकांत किती किती आहे.”

वाचाल—थोडा विचार करूं द्या. खरें सांगितलें पाहिजे—
नाहींतर तुम्ही प्राण ध्याल एखादा. थोडे दम धरा हं !
त्या नसतेरावाच्या पथकांत दीडशें, सदाशिवराव भाऊच्या पथकांत तितके, चिंतामणिरावाच्याजवळ तितके, जनोबा-
च्या तितके; नाकरे, घाडगे, घोळप यांच्याजवळ प्रत्येकीं
अडीचशें; तसेंच माझ्या पथकांत, चिदंबर, सुब्रह्मण्य, कामे-

श्वर यांच्या पथकांत प्रत्येकीं तीनशें; तेव्हां सर्व मिळून आणि बाजारबुणगे धरून दहावारा हजारांची येईल बेरीज. पण इतकें अंगांत पाणो कीं तोंडावरची माशी उडायची नाही.

शूरसेन—(एकीकडे) आतां पुढें याचें काय करायाचें.

१. सरदार—(एकीकडे) काय करायाचें ? सोडून द्यायाचें. (हळूच शिपायास) त्याला मजविषयीं माहिती विचार आणि माझे राजाजवळ वजन किती आहे तेंही विचार.

१. शिपाई—बरे, हें लिहिलें. आतां हा प्रश्न ऐक—“ दौलतराव म्हणून विजयानगरचा एक सरदार आला आहे तो यांत आहे काय ? त्याचें वजन राजाशीं कितपत आहे ? त्याचें शौर्य, युद्धकौशल, आणि खरेपणा यांविषयीं तुला काय माहित आहे ? त्याला लांच देऊं केली तर तो राजापासून फुटेल कीं नाही ? ”—सांग, प्रत्येकाचें उत्तर दे.

वाचाल—एकदम सर्व प्रश्नांचें कसे उत्तर देतां येईल ? एक एक विचारा म्हणजे सांगतो.

१ शिपाई—दौलतरावाला तूं ओळखतोस काय ?

वाचाल—होय, ओळख आहे तर ! हा संग्रामपुरास कुंभाराच्या येथें चाकरीला राहून गाढवें वळीत होता. तेथें जवळच एका पाटलाची नवरा मेलेली पोर राहत होती. तिला यानें फुस लावले, आणि मग जेव्हां तिला काहीं दिवस राहिले तेव्हां स्वारी तेथून जी पळाली ती विजयनगरास आली.

१. सरदार—दौलतराव—त्याला मारायला हात उचलतो.

शूरसेन—(एकीकडे) हं हं ! हें काय ? त्याच्या जिभेला हाड नाही हें खरें, तरी पण !—

१. शिपाई—बरे, हा दौलतराव पांडुरंगपुरकरांच्या सैन्यांत आहे काय ?

वाचाल—होय आहे, आणि फार आळशी.

१ सरदार—(एकीकडे) मजकडेच कां पाहतां ? आपली ही पाळी यावयाची आहे.

१ शिपाई—त्याचें वजन राजापार्श्वीं कितपत आहे ?

वाचाल—त्याचें हो कसलें वजन ? माझ्या हाताखालचा म्हणून तर राजाला माहितच आहे. राजानें परवां मळा लिहिलें होतें कीं त्याला ह्याकून वा म्हणून. तें पत्र माझ्या खिशांत असेल सुद्धां.

१ शिपाई—वरें तर पाहूं तुझ्या खिशांत आहे कीं नाहीं तें ?

वाचाल—खरेंच पुसाल तर आठवण नाहीं. खिशांत असेल, नाहींतर शिबिरांत दप्तर राहिलें आहे, त्यांत राजाचीं दुसरीं पत्रें ठेविलीं त्यांत असेल, किंवा न जाणों खिशांतून गळून सुद्धां पडलें असेल.

१ शिपाई—हें पहा, तेंच हें पत्र. वाचून दाखवूं तुला ?

वाचाल—मला ठाऊक नाहीं, तेंच तें कीं नाहीं तें.

शूरसेन—(एकीकडे) आपला दुभाष्या काम चांगलें चालवितो, अं !

१ सरदार—(एकीकडे) चांगलें पण किती लक्षण सांगूं ?

१ शिपाई—[वाचतो]

गं पार्वती ! हा सरदार भोळा,

पैकेकरी तूं करिं अर्थ गोळा ।

वाचाल—अहो हें नव्हे राजाचें पत्र. हें पांडुरंगपुरच्या एका स्त्रीला मीं पत्र लिहिलें आहे. त्यांत तिला असें सांगण्याचा माझा हेतु होता कीं शूरसेन लक्षण एक लुच्चा तरुण सरदार आहे, त्याच्या तूं नादीं लागूं नकास. तें पत्र जेथल्या तेथें ठेवा वरें.

१. शिपाई—नाहीं, तें मी वाचतोच.

वाचाल—भलतासलता त्याचा अर्थ नका करुं अं. मी भोळ्या भावानें तिला जागी करणार होतो. तो कसला लबाड शूरसेन ! चांगली कोणा बायको पाहिली कीं नाहीं-च तिला राहूं द्यायचा. तो साध्वीचा केवळ काळ ! म्हणून त्याच्या बोलण्यावर जाऊं नको असें मी तिला सांगणार होतो.

शूरसेन—[एकीकडे] गुलाम ! सर्वांच्या डोक्यावरून हात फिरविणार !

१ शिपाई—[वाचतो]

गे पार्वती ! हा सरदार भोळा,

पैकेकरी तूं करिं अर्थ गोळा ॥

वाहील आणा, धन माग तेव्हां,

दे ना कपदीं, वश होशि जेव्हां ॥ १ ॥

अधींच होई वश तूं तया गे,

होतां पुरी, काय मिळेल सांगें ?

जें पाहिजे माग तयास आधीं,

मागून दे ना तव कार्य साधीं ॥ २ ॥

त्याला असें सांग “ अरे निसंगा !

लावूं नको हात मदीय अंगा. ”

भोळा असे, घे पिलुनी त्याला,

वाचाल ऐसें विनवी प्रियेला ॥ ३ ॥

शूरसेन—[एकीकडे] कोरडे पाठीवर मारून याला या लष्करांतून हाकून दिलें पाहिजे. काय गुलाम हरामखोर ! [स्वतःशीं] याची प्रिया अं !

२ सरदार—[एकीकडे] छे: ! छे: ! असें कसें होई-

ल ? हे वीरांतले वीर ! दहा हजारांना भारी; यांना असे
क्षणें काय ?

शूरसेन—[एकीकडे] मला सर्व कांहीं खपेल, पण
असला निमकहरामपणा नाही खपायाचा. मात्रागमनी
कोठला ? [स्वतःशी] पार्वतीला असे पत्र लिहिले !

१ शिपाई—आमच्या सेनापतीच्या चेहऱ्यावरून तर अ-
सा रंग दिसतो की तुला कांहीं ते वाचवीत नाहीत.

वाचाल—नाहीं, कसेही करा, पण मला वाचवा. मला
मरणाचे फारसे वाटत नाही, पण आजपर्यंतचे सर्व दिवस
संसारांतच गेले. हरिभजन कांहींच झाले नाही. तेव्हां
राहिलेसाहिले दिवस त्यांत घालवावे, असा मानस आहे.
तेव्हां कृपा करा आणि येवढे मला जीवदान द्या. मग
पाहिजे तेथे जरी ठेविले तरी हरकत नाही, अंधारकोठडीत
ठेवा, पायांत अक्षयी खोडा ठेवा, मजकडून ना नाही. वाच-
वा मात्र.

१ शिपाई—पाहू याचा मग विचार; पण आधी सर्व
इत्थंभूत माहिती सांगितली पाहिजे. या दौलतरावाविषयी
आणखी कांहीं प्रश्न विचारतो, त्यांची उत्तरे दे. त्याचे वजन
राजापाशी कित्ती आहे, आणि त्याचे शौर्य कितपत आहे,
हे तू सांगितले. आतां त्याच्या खरेपणाविषयी तुला काय
माहिती आहे ?

वाचाल—खरेपणा ? जळला त्याचा खरेपणा ! देवापुढे
ठेवलेले पैसे चोरायाला कमी करणार नाही, मग आणखी
ते काय सांगू ? काटिशूळार्ची व्यथा कित्ती ती कांहीं पुसूच
नका. आपपर याचा कांहीं विचारच नाही. खरे आणि
खोटे यांत तर त्याला भेदच दिसत नाही. बरे इतके अ-

सूनही सुरेचे तर भक्त केवढे लणून पुसूंच नका. एकदां झोकली लणजे ब्रह्मानंदां लागे टाळी, मग देहाची कोणाला शुद्धि आहे? अशा स्थितींत त्यांना आत्मा आणि जग भिन्न नाहींच दिसत. आणखी कांहीं बाकी उरली आहे?

१. सरदार—[एकीकडे] एकूण यानें तर आज बहार उडवून दिली बोवा!

शूरसेन—[एकीकडे] आग लागो त्याच्या बाहरीला! माझ्या दृष्टीसमोर नको हा लबाड. कोणत्या नक्षत्रावर जन्मला होता कोणाला ठाऊक?

१. शिपाई—बरे, युद्धांत त्याची प्रवीणता कितपत आहे वाचाल—प्रवीणता? हो—नाहीं लटले तर तमाशांत डफ वाजविला आहे तेव्हां त्यावरून पटह, भेरी वगैरेची माहिती किती असेल, त्याचा करून घ्या अदमास. आपणाला खोटे कधीं सांगायचे नाहीं. "खोटे सांगून कोणीं घ्यावे पाप मार्यां मारून?—दुसरें, आमच्या शहरांत नाटक झालें होतें त्यावेळीं यांना दिलें होतें एकदां राक्षसाचें सोंग. त्यावेळीं यांना आपल्या "अलल"नीं आणि "प्रधानजो"नीं सर्व रंगभूमि दणाणून टाकली होती—इतकी यांची युद्धांत प्रवीणता.

१. सरदार—[एकीकडे] आजपर्यंत पुष्कळ व्यक्ति पाहिल्या, पण त्या सर्वांत यांची कोटी विशेष! खरेंच या पृथ्वीच्या पाठीवर कोणकोणतीं रत्ने आहेत हे कोणाला माहीत? ही ब्रह्मदेवाची अपूर्व सृष्टि पाहण्यांत आली हे आमचें भाग्यच!

शूरसेन—[एकीकडे] काय गुलामाची जीभ आहे?

शिपाई—त्यांच्या गुणांची इतकी तूं तारीफ केलीस,

तेव्हां आतां पुसायालाच नको तो लांवेने वश होईल कीं नाही तें.

वाचाल--अहो तें काय सागूं?—एका छुदामाच्या आशेनें मागाल तें देईल ! मग देव नाही आणि धर्म नाही.

१ शिपाई—बरे त्याजविषयीं पुरे. त्याचा बंधु जनको. जीराव त्याजविषयीं आहे तुला कांहीं माहितो ?

२ सरदार—मजविषयीं कां बरे यानें विचारिलें ?

१ शिपाई—तो कोण आहे, हे आहे तुला ठाऊक

वाचाल—अहो एक्याच माळेंतले मणि ! कांहीं उजवाडावा असा प्रकार असलाच तर वाईटांत वडील बंधूवर यांची ताण ! भेकडपणांत ही तसेच ! लढाईतून पळ काढायाचा असला तर स्वारी एका पायावर तयार, आणि शत्रूवर हल्ला करायाचा असला, तर घेतलाच लोळण !

१ शिपाई—तुझा जीव वाचविला तर पांडुरंगाच्या राजाला करशील आमच्या स्वाधीन ?

वाचाल—हो ! हो ! आणि पाहिजे तर घोडेस्वारांचा सेनाधिपति शरसेन त्यालाही हस्तगत करून देईन.

१ शिपाई—मी एकीकडे विचारतो तर आमच्या सेनापतीला, आणि त्यांची काय मर्जी होईल ती कळवितो.

वाचाल—[एकीकडे] झालें ! आज कानाला खडा लावला ! पुनः पटह विटह आणायाला जाईन तर शपथ. जळोत ते सारे पटह, आणि त्या भेरी ! नसते अंगी शौर्य दाखविण्याकरितां, आणि त्या उलू पौराच्या चिथावणीवरून मीं हा आपल्या पायावर धांडा मारून घेतला. पण जेथे यांनीं मला कैद केलें, ती दग्याची जागा आहे असें कोणाला तरी वाटलें असतें काय ?

१ शिपाई—माझा उपाय हरला बोवा ! सेनाधिपति कांहीं ऐकतना. ते ह्मणतात आज तूं आपल्या सेनेला दगा देणार, उद्यां आम्हाला कां नाहीस देणार ! चांगल्या चांगल्या लोकांची तूं अब्रू घेणार ! तेव्हां तुला या जगांत नाही राहू देतां येत. चल, कर तयारी. घे देवाचें नांव ! हं, काय पाहतोस मांगा, उडीव याचें डोकें.

वाचाल—अहो वाचवा ! हो वाचवा ! निदान उघड्या ढोळ्यांनीं तरी माझा प्राण जाऊं द्या.

२ शिपाई—याला कांहीं हरकत नाही ! हे तुझे ढोळे मोकळे केले ! चल, घे शेवटचा निरोप आपल्या—मित्रांचा ! [ढोळे मोकळे करितो.] बघ ! आहेत का कोणी येथे तुझ्या ओळखीचे ?

शूरसेन—राम राम ! सेनापतिराव !

२ सरदार—ठीक आहेना, वाचालराज !

१ सरदार—कसे काय ? सेनापातिसाहेब ? आज खूप बहार मारिली !

२ सरदार—सुब्रताला कांहीं निरोपविरोप ? आम्ही एकदोन दिवसांत जाणार विजयानगराला.

१ सरदार—कायहो वाचालराज ! आमच्या शूरसेन महाराजांच्या तर्फे पार्वतीला आपण कविता पाठविल्या, त्यांची नकल द्याल का आम्हाला ? आम्ही भेकड पडलों ह्मणून. नाही तर गुद्दे मारून घेतली असती ! बरे आहे. आम्ही घेतों आपला निरोप. [शूरसेन, सरदार वगैरे जातात.]

१ शिपाई—आज तुमचें सर्व भांडवल फुटलें ! पण ऐट नाहीहो टाकतां कामाची !

वाचाल—असा कट केला तर कोणाची नाही फजिती उडणार ?

१. शिपाई—अरे गृहस्था ! इतकी फजिती उडाली तरी जीव ठांबलास, तेव्हां काय झणावें ? बायका रे सुद्धां तुझ्या तोंडावर थुंकतलि. जा—कर काळें कोठें तरी. आम्ही-ही विजायनगरास जाणार, तेथें पटहाची ही गोष्ट सांगूं सर्वांना. येतों, राम राम ! [जातो.]

वाचाल—आहे तें ठीक आहे जर का आमचें मन मोठें असतें तर ही फजिती पाहवतीच ना. केव्हांच दिला असता प्राण ! सेनापतिनेनापति आतां सर्व सोडून दिले पाहिजे ! पण खाणें, पिणे, निजणें यांत तर कांहीं कमी नाही ? जिवंत आहे हें काय कमी आहे ? वाचूं तर खरे. बढाईखोराने हें अक्षयो लक्षांत ठेवावें, आज नाही उद्यां, केव्हां तरी आपली टर उडायचीच ! ही तरवार, ही ढाल या सर्वांना आली आतां करितों राम राम. वाचा वाचाल ! वाचलास हें काय थोडें झालें, फजिती झाली येवढेंच ना ? अंः, त्यांत काय आहे ? आजपर्यंत वेडेचार केलस, फसलास ! त्याची खंत नको वाळगूं. देवानें कुडींत प्राण घातला आहे तेव्हां अन्न आणि वस्त्र याची कोठें तरी योजना करून ठेविलीच असेल ! आपण यांच्या मागोमाग जावें हेंच बरें. करतील तर तेच कांहीं तजवीज करतील ! [जातो.]

प्रवेश ४.

स्थल—पांडुरंगपुर -विधवेच्या घरातील एक खोली.

[जानकी, विधवा, आणि पार्वती येतात.]

जानकी—मीं तुझाला फर्शी पाडिलें नाही याबद्दल

पाहिजे तर आमच्या महाराजांची हमी देईन. माझे कार्य यथासांग व्हावयाला त्यांचे दर्शन घेतले पाहिजे, आणि तुम्हीही मजबरोबर आले पाहिजे. एकदा त्यांची माझ्या हातून थोडीशी सेवा घडली, लहणून त्यांनी मला आपली कन्या म्हटले आहे. महाराजांची स्वारी हळीं मुधोळास आहे लहणून मला कळते आणि आपणालाही तेथे जाण्याला चांगली सोबत मिळाली. मी मेलें असा सर्वांचा समज झाला हे आहेच तुम्हाला माहित. तह झाला, तेव्हां तिकडे तिकडे लोक जातालच; त्यांत माझा पतिही जाईल, आणि मी मेलें असें त्याला कळले आहे तेव्हां घरीच जाईल. देवाच्या दयेनें आणि महाराजांच्या कृपेनें परिणामी सर्व गोड होईल. भाव मात्र धरिला पाहिजे.

विधवा—बाई ! तू जें जें कांहीं आम्हाला सांगशील तें तें करण्याला आम्ही राजी आहों वरें. असे सेवक पाहूं गेलीस तरी मिळणार नाहीत.

जानकी—सेवक कसले ? तुम्ही मजवर मोठे उपकार केले, यांची फेड मला करितां येईल की नाही कोण जाणे ? तुमच्या कन्येनें मला पति द्यावा, आणि मीही तिला द्यावा असा ईश्वराच्या घरचा नेमानेम असावा, असें मला दिसते तुम्ही इच्या लग्नाविषयां कांहीं काळजी करूं नका. इला योग्य असा पति मी देववीन. पण पुरुषांचा हा चमत्कार नव्हे काय ? कीं फसले असतां त्यांस कळू नये. पण त्यांचा हा चमत्कार नव्हे. कारण हे दयाळे—

श्लोक.

देते जी बहु ताप भर्तृनयनां काढी जशी, कांपिनी

ती कैशी सुखदा पतीस गमते? ही त्वत्कृती यामिनी ।
 कामें जो चकला असे नर तथा मोहांत तूं घालिशी
 घेऊं सर्प ह्मणे तथा अहिमिषें हारास देशी कशी ॥

अगे पार्वती ! एकदां तूं मजकृतां लवाडी केलीस,
 आणखीं एकदां तुला करावी लागेल.

पार्वती—तूं सांगशील, तसे करीन. मग कांहींही
 होवा. झालेंना ?

जानकी—सांगेन काय करायाचें तें. दम असला पाहिजे,

श्लोक.

वसंत येईल फुटेल पालवी,
 कळ्याफुलें येतिल तापतां रवी ।
 फलें धरुनी लवतील हे तरू,
 मनःपिका ? खंत नको नको करूं ॥

चला, आपलीं घोंडों तयार आहेत. चला. अखेर साध-
 ळी ह्मणजे झालें. परिणामीं गोड तें गोड ! चला.

[जातात.]

प्रवेश ५.

स्थळ—वेणुग्राम—जहागीरशाराच्या वाड्यांतील
 एक खोली.

[विनता, सुव्रत आणि वेड्या येतात.]

सुव्रत—छे: ! छे: ! तसें कांहीं नाहीं ! सर्व खेळ त्या
 रंगीवैरंगी वाचालाचे ! जिकडे तिकडे गुलामाचा झकझका-
 ट ! ऐट काय पण ! या गुलामानें सर्व बिघडविलें, नाहीं तर

१ सुख देणारी. २ तुझी कृति. ३ हे रात्रि. ४ सर्पांच्या मिषानें.
 ५ सूर्य. ६ वृक्ष. ७ हे मनरूपी कोकिला.

तुमची सून आज जिवंत असती, आणि तुमचा मुलगा घरीं असून त्यावर महाराजांची कृपादृष्टि असती ! पण आतां काय त्याचें !

विनता—कुठला मेल्याचा पाय माझ्या घराला लागला ! घराचें सर्व वाटोळे केलें ! असली नक्षत्रासारखी आणि गुणाची पोर तो मारिली ! पोटचीच्याबद्दल देखील हो मला इतकें दुःख झालें नसतें !

सुव्रत—खरेंच, पोर पण पोर ! किती गोड तिचें आचरण !

वेड्या—व्हय ! व्हय ! गुळावाणी अक्शी ! लई गुळचाट !

सुव्रत—हा गुलामा ! आंवा आहे वाटतें ?

वेड्या—अन् मला व काय ठावं ? तुम्ही म्हंगाला ग्वोड, स्यांवा मला वाटल्या काइ लाडूविडू असतील म्हनुनशानी.

सुव्रत—काय रे तूं खरोखर तूं आहेस का मुद्दाम सोंग घेतलें आहेस वेड्याचें !

वेड्या—संमद्यांचीं स्वेंगंच हायतीं ! दिसताती तसे का संमदे हायती. कोनी शान्या मानमाचं सोंग घेतो, अन् असतो येडा; कोनी मिशाला पीळ देतो अन् हंगतो मला शिपाई हाना, अन् असतो तर ह्येपुसलिंगा; कोनी हंगतो माझी जातकुळी ह्यांठी, मला हाना ह्यांटा; अन् असतो कसा हंगाल तर करंटा, लहाना पक्शी व्हान. संमद्यांनीं स्वोंग घेतलीं तस येड्याचं स्वोंग घेतल हाये.

सुव्रत—हा मोठा धूर्त आहे वरें का ?

वेड्या—अन् तुमच्याच पायाच्या पुन्याइन.

सुव्रत—घे हें तुला इनाम. पण मी कांहीं येथून तुला काढं इच्छीत नाहीं हो. आजपर्यंत जेथें चाकरी केली तेथेंच अक्षयीं कर.

वेड्या—अकशी कशी येईल करता.

सुव्रत—कां रे ! यांची चाकरी सोडून जाणार आहेस वा-
टते कोठे तरी ? का हेच तुला सोडणार ?

वेड्या—माझ्या कुटे हाये मनांतून जायचें ? अन् ह्ये मला
कस स्वोडतील ?—पन् गेलंच पाहिजे.

सुव्रत—कां, तुला कोणी जबरदस्तीने नेणार आहेत ?

वेड्या—व्हय, तसाच कांहीं परकार. यमाचे चाकर ये-
तील अन् लंगतील चल विगी विगी, लंवा कोनाची न्हाइ
पुन्हाई त्यांना न्हाइ लंगायची. संधा तर जानं लागल.

सुव्रत—आतां पुरे कर. आमच्या घोड्यांच्या दाणापा-
ण्याची सोय लाव जा. तेथें कांहीं खोडी करूं नको हो.

वेड्या—अन् मी कशाला खोड लावायला जाऊं ? त्यां-
ना जन्माच्याच असत्याती खोडी ! [जातो.]

सुव्रत—फार धूर्त ! लबाड, पण गमतीचा !

विनता—आहे खरा ! त्यांच्या मर्जीतला फार असे; यामु-
ळे त्याला फूस सांपडली. अज्ञून तरी त्याचे तोंड कांहीं
कसा नाही, पण मोठा इमानी आहे. तेव्हां चालवून ध्यावें
लागते.

सुव्रत—नाहीं, अशीं माणसें एकदा गेलीं लणजे मिळत
नाहींत.—चरें तें असो. तुमची सून निवर्तशी तेव्हां लण-
णार होतो माझी मुलगी कराल का ? शूरसेन आतां लव-
करच परत येईल, तेव्हां याचा विचार झाला पाहिजे.
महाराजांच्या मनांतून पूर्वीपासूनच हा जोडा जमवून आणा-
याचा होता, इतक्यांत जानकीबाईनें वर मागून शूरसेनास
पति करून घेतले. आतां आपली जानकीबाई गत झाली,
तेव्हां ही गोष्ट आपण कबूल करावाच. महाराजांनीं मला

असें म्हटलें आहे कीं तुमच्या मुलीशीं शूरसेनानें लग्न लाविलें तर मागलें सर्व मी विसरेन. व याबद्दल ते आपणाजवळ गोष्टही काढणार आहेत. तेव्हां आपलें यावर काय ह्मणणें आहे ?

विनता—मजकडून कांहीं ना नाहीं. महाराजांना आवडलें तेव्हां मलाही आवडलें.

सुव्रत—महाराजांची स्वारी मुधोळाकडे आली आहे, तेथून येथे बहुतकरून उद्यां येईल. त्यांची आतां तरतरी अगदीं भरज्वानींतल्याप्रमाणें दिसून येते. हा प्रभाव पुंडरीक वैद्यराजांच्या औषधाचा ! अथवा असें कां ह्मणाना आपल्या जानकीवाईचा !

विनता—वरचेवर तिची आठवण होऊन मनाला फार वाईट वाटते. असो ! ईश्वराची मर्जी ! महाराजांचे पाय आमच्या घराला या निमित्तानें तरी लागणार. मरायाचे अगोदर मला त्यांचें दर्शन होणार, हें आमचें पुण्यच समजायाचें. शूरसेनाकडून आजच जासूद आला होता, त्याच्या सांगण्यावरून तो बहुतकरून आज रात्रीच यावा. तेव्हां अशा प्रसंगीं आपण येथे रहावेंच.

सुव्रत—बरे तर. राहतों

[वेढ्या येतो.]

वेढ्या—बाईसाव ! बाईसाव ! ये आलतना—आपले बाळासाव ! अन् त्यांच्या मुसकटावर वार दिसतोया. पन् अजारी विजारी न्हाइ काइ दिसत्यातां.

सुव्रत—मुखावर वार असणें हें बीरांना भूषण होय. त्यानें मोठें समरकृत्य केलें ह्मणून ऐकलें, तेव्हां त्याला केव्हां कडकडून भेटेन असें मला झालें आहे.

विनता—जारे वेड्या—गहिनीस सांग कीं निंवलोण त्या-
जवरून उतरून टाक.

वेड्या—अन् संमद्यावरूनच उतरूनशनी टाकायला
सांगूं का. त्येंच्याबरोबर लई शिपाई आलती, कन् संमदे
कसे पन येकापकशी येक फाकडे. [जातात.]

अंक ४ था समाप्त.

अंक ५ वा.

—०:✽:०—

प्रवेश १,

स्थळ-मुधोळ. एक रथ्या.

[जानकी, विधवा, पार्वती आणि दोन चाकर येतात.]

जानकी—आपण दिवसरात्र कांहीं पाहत नाहीं. एक-सारखे आपले चालत आहो ; यामुळे तुम्ही बाई अगदीं थकून गेलां असाल. पण येथे कांहीं इलाज नाहीं. मजकरीतां तुम्ही इतके कष्ट घेतां, हे तुमचे उपकार कोठें फेडूं ? देव तसा दिवस दाखवील तर—

[महाराजाचा एक वृद्ध सेनापति येतो.]

या गृहस्थाच्या मनांत आले आणि त्यानें आपलें वजन खर्च केलें, तर महाराजांची भेट व्हावयाला कांहीं अडचण पडणार नाहीं. कसें काय सेनापति ? आपलें बरें चाललें आहेना ?

सेनापति—हं ठीक आहे. पण मी तुला नाहीं ओळखलें.

जानकी—पण मी आपणाला दोनचारदां विजयानगरास महाराजांच्या वाड्यांत पाहिलें आहे.

सेनापति—असेल पाहिलें. मी येऊन जाऊन तेथें असतोंच.

जानकी—आपण सदय आहां आणि दुसऱ्याच्या कामीं चांगले पडतां अशी आपली कीर्ति या कानांनीं मी पुष्कळदां ऐकली आहे. मी अशी एकदम आपल्याकडे आले याचा चमत्कार वाटूं नये. आपलें हें वय आणि ही सौम्यवृत्ति पा-

इत मीं मनाचा धडा केला कीं माझे कार्य कोणाच्या हातून होईल तर आपल्याच, तर आपण यवढें कराल काय ? केले तर मी आपले उपकार जन्मोजन्मीं नाहीं विसरायचीं.

सेनापति—तुझे असें काय काम आहे ?

जानकी—काम कांहीं फार मोठें नाहीं. येवढा हा अर्ज महाराजांपाशीं गुजरून त्यांची भेट करून द्यावयाची.

सेनापति—पण महाराज येथें नाहींत.

जानकी—येथें नाहींत ?

सेनापति—नाहींत. कालच रात्रीं येथून त्यांची स्वारी लगवणीनें गेली.

विधवा—हा कपाळा ! नशीब कसें हात धुवून आमच्या पाठीमागे लागले आहे पहा ! मेले इतके श्रम सर्व फुकट गेले.

जानकी—फुकट गेले असें नका ह्मणूं अज्ञून. परिणामीं गोड, तें गोडच समजलें पाहिजे. काळ प्रतिकूल दिसो, साधनेंही अनुकूल नसोत, भरंवसा ठेवावा, दम धगवा, ह्मणजे सर्व कांहीं होतें.—वरें महाराजांची स्वारी कोणीकडे गेली, हें असंल आपणाला माहित ?

सेनापति—वेणुग्रामाकडे बहुतकरून गेली असावी, मलाही तिकडेच जायाचें आहे.

जानकी—आपण तेथें माझ्या अगोदर जाऊन पोहोचाल तेव्हां येवढा हा अर्ज त्यांच्या हातीं कृपाकरून द्यावा. याकरितां आपणावर महाराजांची अवकृपा व्हावयाची नाहीं, झालो तर कृपाच होईल. जितकी जलदी कर्तवेल तितकी करून आली आपल्या मागोमाग आलीच समजा.

सेनापति—करीन येवढें तुझे काम वरें.

जानकी—आपलें देव कल्याण करो.—चला पुनः आप-
णाला घोड्यांवर बसून निघालें पाहिजे. चला! चला![जातात.]

प्रवेश २.

स्थळ.—वेणुग्राम जहागीरदाराच्या वाड्यांतील चौक.
[वेड्या आणि वाचाल येतात.]

वाचाल—अरे बाबा लक्ष्मणा ! येवढें माझे पत्र सुत्रत महा-
राजांस नेऊन देशील का ? माझी स्थिति बरी होती, अंगावर
चांगलीं चांगलीं वस्त्रें फाडीत होतों, तेव्हांपासून तुझी आमची
गडी आहे. आतांशिक मात्र आमचें नशीव फिरलें व
त्याची आमच्यावर मोठी करडी नजर झाली आहे.

वेड्या—कायर ! तूं लई ग्यानी झालासा दिसतोस. अर
तुझी ऐटर कुठ हाये, अन् तुझे ते शोकदार कपडे ?

वाचाल—काय पुसतास ! एकदा का वारें फिरलें, लणजे
रावाचा रंक आणि रंकाचा राव ! तेव्हां आह्मी तर कोण्या
झाडाचा पाला ?

वेड्या—काय तुला झाडाचा पाला खावासा वाटतोया ?
जनावर तर लई दिसांपासून व्हतास पन् पाला नव्हता
बा आजपर्यंत खायला कधीं मागितलास ? अन् अता त्योनी
मागायला लागलास, तंन्हा झाला निवळ पसूरे पसू !

वाचाल—अरे बाबा माझा तसा अर्थ नव्हता. मी अलं-
कार योजला होता.

वेड्या—अलंकार म्हंजे डागिने नव्ह ? अर मर्दा ! बाय-
का डागिने घालत्याती. पुरसांनीं कुठे घातले हायेती ?

वाचाल—फिरून आपलेंच.—अरे बाबा ! येवढें पत्र
देशील का ?

वेड्या—पत्तर द्यायच ? अन् कुणालार ? सुवर्त महाराजा-
ला ? अन् तुझे ? अर ! अस हाये तरी कोनच काम ? न्हा-
इवा, आपुन न्हाइ पत्तर वित्तर देनार, अन् रागावले आप-
नावर तर ! ये बघ त्येच हिकड येत्याती. त्येना तूंच दे कस.

[सुव्रत येतो.]

यो बघा आलाया, म्हनतोया नशीब माझं फिरलंया,
अन् त्याची नजर कवडी झालीया, वारं फिरलं म्हंजे रावाचा
रंक होतोया, रंकाचा गव होतोया, झाडाचा पाला खायाला
मांगतोया, अन् बायकावानी डागिनं म्हंगतो आंगावर घालीन
म्हून. अन् पत्तरभी आनलंया, इचारा याला काय हाये तें.
आपनाला न्हाइ वा काइ याचं समजत. मला तर ह्यो गरीबा
वानी दिसतोया पन् लइ लबाड ! आपनाला खायाला प्याय-
ला संमदं हाये, खेव्हा याची आपनाला कीव येती, इक्तच !

[जातो]

वाचाल—महाराज ! दैवाची मजवर आतांशिक वक्र दृष्टि
झाली आहे.

सुव्रत—तर मग मी काय करूं ? आतां कांहीं सरळ क-
रितां येत नाहीं. तूं असें काय केलें दैवाची वक्रदृष्टि तुज-
वर व्हावयाला ? पण दैवाची मर्जी फार दिवस आणि तशां-
तून तुजसारख्या लुच्यांवर असतच नाहीं. घे हा होन आणि
पुनः तोंड दाखवूं नको. मला काम आहे. जा.

वाचाल—माझे दोन शब्द तर ऐकून घ्या.

सुव्रत—पाहिजेत तर दोन आणखी होन देतो पण तुझे
हे दोन शब्द नकोत.

वाचाल—मला वाचाल म्हणतात, हे असेलच ठाऊक
आपणाला.

सुव्रत—हे दोन शब्द नव्हत. त्याच्या चौपट आहेत ! हं, तुम्ही वाचालराज नव्हे ? राम-राम ! पटहाची काय वार्ता आहे ?

वाचाल—महाराज आतां कृपा करा. आपली आणि माझी पहिली गाठ—

सुव्रत—आणि तीच शेवटली !

वाचाल—माझे आतां येवढेंच ह्मणणें आहे कीं मला तारणार आणि मारणार आतां आपणच आहां !

सुव्रत—हा मूर्खा ! मला केशव आणि शिव एकदम करणारा तूं ! तारणारा केशव आणि मारणारा शिव!—[शिग वाजते] अरे ! महाराजांची स्वारी आली. मला आतां बोलत नाहीं येत राहतां. उद्यां भेट. काल रात्रीं तुझ्याच गोष्टी निघाल्या होत्या, तूं लबाड आहेस—पक्का बेरड—पण तुझ्या पांढाला मिळेल भाकर, झालेंना ?—चल—

वाचाल—ईश्वर आपलें कल्याण करो ! [जातात.]

प्रवेश ३.

स्थळ.—वेणुग्राम. जहागीरदाराच्या वाड्यांतील दिवाणखाना.

[ललकारा.] [राजा, विनता सुव्रत, सरदार, गृहस्थ, पाहरेकरी, शिपाई वगैरे येतात.]

राजा—प्रियजनविरह फारच दुःखद होतो. छेः ! असें रत्न पुनः कधीं मिळायचें नाहीं. पण आपल्या चिरंजीवास्तितिची योग्यता कळूं नये, हें केवढें बरें आश्चर्य !

विनता—झालें, गेलें; त्याचें आतां काय ? तारुण्यांत मनोविकारामुळे फारच प्रबल असतो, त्याला शमवायला त्यावेळीं

विवेक समर्थ नसतो, हें जाणून प्रभुंनी त्याचा अपराध सहन करावा.

राजा—त्याबद्दल मी कांहीं आतां लणत नाहीं. तें सर्व बिसरलों. आणि त्याबद्दल क्षमाही केली ! त्यावेळीं माझा कोपाग्नि फारच भडकला होता, आणि काय करूं आणि काय न करूं असें मला झालें होतें.

सुव्रत—महाराजांची आज्ञा होईल तर बोलतो.

राजा—हूं, बोला ! तुम्हाला पाहिजे तें बोळायला हरकत नाहीं.

सुव्रत—आमच्या तरुण जहागिरदारांचा हा अपराध मोठा खरा; कारण यानें

आर्या [गीति]

उल्लंघिली नृपाज्ञा मातेचें वचन मोडिलें सत्य ॥

झाला त्या साध्वीचा घात अहा काय घोर हें कृत्य ॥

पण त्या कृत्यापासून त्याचेंच मोठें अहित झालें. कसें ?

श्लोक.

नयनं रिझवी मूर्ती जीची जणों विधुची कला ॥

श्रवणं सुखची भारी वाणी जिची जणु कोकिला ॥

गुणनिधि जिचा गर्विष्ठांच्या मनास वशीकर ॥

गभवनि अशी तन्वङ्गी हा अधन्य किती नर ! ॥

राजा—नष्ट प्रियजनाचें स्मरण हृदयाला फारच ताप देतें. असो, त्याला इकडे बोलवा; आमचा कोपाग्नि शांत झाला आहे. झालें तें झालें. दुःखावर हाग देणें उचित

१ मोडली. २ राजाचा आज्ञा. ३ पतिव्रतेचा. ४ नेत्र. ५ आनंद-
वी. ६ चंद्राची. ७ कान. ८ गुणसमुदाय. ९ वश करणारा.
१० कोमलांगी.

नाहीं. आह्मी अपराधच विसरलों, तेव्हां क्षमेला जागाच नाही. सापराधजन जसा शंकित येतो, तसे त्यानें येऊं नये. त्यानें कशाचेंही आतां भय मनीं न आणावें, अशी आमची आज्ञा आहे ह्मणून सांग.

सेवक—जी सरकार. [जातो.]

राजा—तुमची कन्या त्याच्या मनास येते का ? विचारिले आला ?

सुत्रत—आपल्या कांहीं तो आज्ञेबाहेर नाही.

राजा—तर मग हा योग चांगला आहे. मजला पांडुरंग-पुरच्या राजांचें पत्र आलें आहे, त्यांत त्यांनीं याची फार स्तुति केली आहे.

[शूरसेन येतो.]

सुत्रत—विजयानें हा फार शोभतो.

शूरसेन—[मनांत] मला जरी महाराजांचें अभय वचन आहे, तरी मनांतून भीति जात नाही. वर्षाकाळांतील दिवसप्रमाणेंच राजा असतो—कसा ?

श्लोक.

नीतीचें गृह सोडितो जन त्यां कोपें जलें झोडितो,
शब्दें मेघरवेंचि कर्णविवरा दावावया लावितो,
डोळे दीपवितो पहा तनुगतें तेजें कसा वैद्युतें,
राजा दुादन सत्य; दंडकरकाघातें वधी शत्रुतें ॥

राजा—

श्लोक.

ये, ये मुला ! मजासे दे परिरंभणातें,
शंका करी तव मनीं पद कासया तें ?

कोपाग्नि जो खवळला, शमला सुकाली,
पाहूनि आज तुजला मम दृष्टि धाली ॥

शूरसेन—नाहीं तसे अपराध माझे हातून घडले, त्यांचा आतां मला पश्चात्ताप फार झाला आहे. तेव्हां महाराजांनी क्षमा करावी.

राजा—एकदा सांगितलेंना, मागलें सर्व विसरलों ल्हणून. आतां त्याचें नांव काढूं नको.

श्लोक.

गेल्याचा करिती न शोक बुध ते; गेला न ये मागुता,
जातो तो क्षण आपुला समजती; आयुः पळे तच्चतां;
होई चिंतित कार्यसिद्धि न पुढें ऐसें मनीं आणुनी,
घेती साधुनि कार्य सत्वर कसे. ही रीति आहे जुनी ॥

या वृद्ध सरदाराची कन्या तूं पाहिली आहेसना ? कशी काय तुला आवडते ती ?

शूरसेन—किती पण आवडते ल्हणून सांगूं ? पूर्वीपासूनच तिजवर माझे प्रेम जडलें होतें. पण तें तोंडानें वदण्याचें माझे धैर्य होईना. तेंच दृढवृद्ध प्रेम माझ्या अपराधाचें, आणि तद्वारा आपल्या कोपाचें आणि माझ्याही पण शोकाचें कारण झालें. जी आपणा सर्वांना प्रियदर्शना होती ती गेल्यावर तिचे गुण आठवून आतां मला अनुताप झाला आहे. पण त्यापूर्वी

श्लोक.

प्रणय जडला पूर्वी दूरी मदीय विलोचना—
त्याच्या योगानें झालें काय ? तर

१ पक्कें जडलेलें. २ प्रिय आहे दर्शन जिचें. ३ पश्चात्ताप. ४ प्रीति. ५ ढोळ्याला.

प्रकृतिभुभगा अन्या वाटे कुरूपचि अंगेना
ललित असती जीं का अंगे सुरेख न भामती-
ह्यणुनि नयनीं वामाङ्गी ती वधु सलली सती ॥

राजा-हे कारण तुझ्या अपराधाचे होते हे आह्मांस
नव्हते ठाऊक. आतां समजले तेव्हां अपराधाचे महत्व
बरेच कमी झाले. पण वारारे आतां तिचे गुण घेऊन
काय उपयोग ? वेळ निघून गेली, ह्यणजे पश्चात्तापास
कारण होते. पहा !

श्लोक.

असे करीं जांवारे वस्तु तोंवरी
गुणीं न त्याच्या रांते चित्त हें धरी
विनाश होतां, प्रणयास तें वरी !
अशी अनर्थावह मूढता नरीं ॥

या मूढतेच्या योगाने कितो अनर्थ झाले आहेत !

आर्या (गीति.)

परुपाक्षरवचनांही हारविले भिन्न आप्तजन कितिक
होतां विवेक पश्चात्तापे हां दग्ध चित्त निर्गतिक ॥

पण पश्चात्ताप काय कामाचा ? असे, आतां पुनः
जानकीचे नाव नको काढूं, आणि आठवणही तिची नको
करूं. ती गेली, झाले सारे. आतां या मदयन्तिचे वर
प्रेम ठेव, तिजशींच तुझा विवाह लावायाचा. सर्व गोष्टींचा
ठराव झालाच आहे, तेव्हां विधुर झालेल्या आमच्या सुत-
प्राय जहागिरदाराचा द्वितीय संबंध उरकूं आणि मग
येथून कूच करूं. कसे काय ? आपल्या हे मनास येतेना ?

१ स्वभावतः सुंदर २ स्त्री. ३ सुंदर. ४ सुंदरी. ५ प्रीति. ६ अनर्थ-
कारक. ७ कठोरभाषणांनीं. ८ आश्रयरहित.

विनता—महाराजांच्या लणण्यावाहेर आली नाही. पण मी येवढेंच हात जोडून लणतें “ देवा नारायणा ! या विवाहाचा तरी परिणाम गोड होवो. नाही तर पूर्वीच माझे डोळे झांक कसे. ”

सुव्रत—चला ! तुम्ही आमचे जामात जालां. आमच्या कन्येला स्त्रीधन काय देतां, बोला पाहूं. हीच कायाना हातांतली आंगठी—अहो पण ! साध्वी जानकी-तिच्या बोटांत मी ही आंगठी—विवाहानंतर घरीं जायाल निवाली तेव्हां—पाहिली होती.

शूरसेन—ही नव्हे तिची आंगठी.

राजा—ती इकडे घ्या पाहूं. बोलत असतां मी एकसारखा तिजकडे पाहत होतो. ही आंगठी मूळची माझी. ही मी जानकीला दिली त्यावेळीं तिला असें हटले कीं तुजला कांहीं अडचण पडली तर ही पाठवून दे मजकडे, लणजे ती दूर करीन. अशी तिच्या कामीं पडणारी आंगठी तूं तिजपासून हिरावून घ्यावीस काय ?

शूरसेन—महाराजांना काय वाटत असेल तें वाटो, पण ही आंगठी तिची नव्हतीच.

विनता—वाळा ! खोटें बोलूं नको. मी ही तिच्या हातांत पाहिली होती; आणि हिला ती जीवापलीकडे लेखित होती.

सुव्रत—मी तिच्या हातांत पाहिली होती, यांत कांहीं संशय नाही.

शूरसेन—छे ! आपली येथें नजर चकली. ही आंगठी तिनें जन्मांत कधीं पाहिली नव्हती. पांडुरंगपुरास एका सुंदर स्त्रीनें ही डबोंत घालून मजकडे पाठवून दिली. ती

स्त्री चांगली देखणी होती आणि तिला वाटलें होतें कीं मी तिच्या मोहास बश होईन. तिनें आपली सखी मजकडे पाठविली, तिला मी सांगितलें कीं मी अशांतला नाहीं; ही आंगठी घेऊन जा. त्यावेळीं तिला मी पुष्कळ आग्रह केला कीं ही आंगठी घेऊन जा, पण ती ह्मणाली “दासीला जेवढें काम सांगितलें तेवढें तिनें करावें, अधिक करूं नये. मला आंगठी नेऊन द्यायला सांगितली, परत घेऊन यायला सांगितली नाहीं.” असें ह्मणून तीं निघून गेली, आणि आंगठी मजजवळ तशीच राहिली !

राजा—जो रत्नाकर प्रत्येक वर्षास लाखों रत्नें निर्माण करितो, व ज्याला रंगावरून व पाण्यावरून प्रत्येक रत्न ओळखतां येईल, तो सुद्धां फसेल, पण मी फसणार नाहीं. तूं कांहीं ह्मण, आणि तुजजवळ कशीही येवो, पण ही आंगठी मूळची माझी आणि जानकीला दिली तीच. तेव्हां खरें बोल, तिजजवळून तूं कशी घेतलीस ती. तिनें मला असें ह्मटलें होतें कीं देईन तर ही मी आपल्या पतीला देईन—आणि ती तर प्रसंग घडून आला नाहींच—“नाहीं तर अडचणीच्या वेळीं महाराजांकडे पाठवीन.”

शूरसेन—तिनें या जन्मीं ही पाहिलीच नव्हती.

राजा—तूं अनृत बोलतोस, खास. कांहीं तरी सांगून वेळ मारून न्यावी, असें तुझ्या मनांत. पण या गमज मजपुढें नाहींत चालायच्या. इतकें का तुझे अमानुष वर्तन आहे ? असें नसेल—पण काय सांगावें ? ती तुझ्या डोळ्यासमोर नकोशी होती, आणि ती मेली—तिचा घात खास त्वां केला; नाहीं तर ही आंगठी तुझ्या हातांत कशी आली ? हर ! हर ! अशी तिची गत व्हावी ना !—हा अधमा !—च-

लारे याला कैद करा—[पाहरेकरी शूरसेनास धरतात] पहा इतकीं प्रसंतरे असतां, माझ्या मनांत पूर्वीच ही कल्पना कशी आली नाही, याचा मला चमत्कार वाटतो. घेऊन जारे याला—या प्रकरणाची चांगली चौकशी केली पाहिजे.

शूरसेन—महाराज ! ही आंगठी तिची होती असें सिद्ध झालें तर तिची आणि माझी गांठ पांडुरंगपुरास पडली असें होईल. पण ती तर पांडुरंगपुरास कधींच गेली नव्हती.

विनता—देवा ! हे पहायला मी कशाचा आज जगलें!

[शूरसेनास कैद करून नेतात.]

[सेनापति येतो.]

राजा—नाहीं नाहीं त्या कल्पना माझ्या मनांत येतात !

सेनापति—महाराज ! आपण मला या कामाबद्दल कदाचित् दोष लावाल. हा अर्ज एका पांडुरंगपुरच्या कन्येनें मजजवळ आपणाला देण्याकरितां दिला. तो तीच आपल्या चरणांजवळ आणून देणार होती, पण थोडी चुकामूक पडली. ती मुघोळास आली आणि आपली स्वारी तेथून निघाली ! त्या सुंदर कन्येनें माझी विनवणी केली, तेव्हां माझ्यानें तिला ना हणवेना. ती मागोमाग येणार होती, आणि आतांपर्यंत येथे आलीही असेल. तिचे काम तिच्या मुद्रेवरून मोठें निकडीचे असावे, असें वाटलें. आणि तिनें मधुरवाणीनें असें सांगितलें कीं हे काम खुद्द महाराजांपाशींच आहे.

राजा—[वाचतो] वेणुग्रामाच्या जहागीरदारानें मला अभिवचन दिलें कीं गांधर्वविवाहानें तुझे पाणिग्रहण केलें, तुला मी अंतर देणार नाही. तेव्हां मी त्यांच्या हणण्याला कबूल झालें, हे सांगण्याला मला लाज वाटते. पण मला न विचारतांच ते तेथून निघून आले, आणि मला आपल्या बरो

बर नेण्याची कांहींच तजवीज केली नाही. तेव्हां माझीही गत त्यांच्या पहिल्याच बायका प्रमाणे होणार, ती न व्हावी ह्मणून मी हा अर्ज महाराजांच्या चरणांपाशीं केला आहे. न्याय करण्यास ते समर्थ आहेत मला न्याय न मिळाला तर मी अनाथाने काय करावे ? सुष्टांचे पालनकर्ते आणि दुष्टांचे शासनकर्ते आपण आहां, हे जाणून आपल्या चरणांजवळ आले आहे. रोष न होय. हा अर्ज. पार्वती.

सुव्रत—महाराज ! मला शीलवान् जामात पाहिजे. असला नको आहे.

राजा—हे देवाने बरेच केले समजा, सुव्रत ! नाही तर तुम्ही आज फसलां होतां. जा अर्जदार कोण आहे त्यास लवकर घेऊन या. आणि शूरसेनासही आणा. [सेनापति आणि सेवक जातात.] ब्राई ! मला तर संशय आला आहे कीं आपल्या जानकीचा वध झाला असावा.

विनता—न्याय करण्यास आपण समर्थच आहां ! पण असे कर्म माझ्या मुलाच्या हातून घडले नसावे. खरे पडेलच बाहेर.

[शूरसेन पाहागेकऱ्यांच्या ताब्यांत असलेला घेतो.]

राजा—कसे काय जहागोरदार साहेब ! तुमच्या डोळ्यांत बायका अशा सलतात कीं लग्न झाल्याबरोबर त्यांच्या हातून केव्हां सुटूं असें तुम्हाला होतें. तरी फिरून लग्न करण्याची हास आहेचना ?—ही कोण ?

[सेनापति, पार्वती आणि विधवा येतात.]

पार्वती—[मनांत] देवा ! या सौंगाची बतावणी करण्यापुरते माझे अंगी धैर्य दे. [उघड] महाराज ! मी ती संग्रामपुरची अभागी पार्वती, शिकऱ्यांच्या नांवाजलेल्या कुळांत

माझा जन्म. माझा अर्ज आपण नुक्ताच वाचला, लणून कळते, तेव्हां अधिक काय बोलूं ? आपण मजवर दया करा येवढेंच.

विधवा—महाराज ! मी इची आई. आत्मांस न्याय न मिळाला तर आमच्या कुळाला बट्टा लागेल. मज हातारीकडे बघा, आणि न्याय करा.

राजा—इकडे असेऱ्या जहागीरदार ! या बाया तुर्ही ओळखतां ?

शूरसेन—खोटे बोलत नाहीं, ओळखतो. मजवर यांचा कांहीं आरोप आहे काय ?

पार्वती—आर्यपुत्रा ! अशी धिक्काराची दृष्टि मजवर कां बरे ?

शूरसेन—कोण गे तुझा आर्यपुत्र ! अर्थाअर्थी तुझामाझा कांहीं संबंध नाहीं.

पार्वती—आनां दुसरी कोण लणते आर्यपुत्र ती पाहीनना ! त्यावेळां असें गोड गोड भाषण करून शेवटीं असें फसवावेना ? पुरुषांनाच हें शोभते. अहो ! कांहीं तरी सत्याला जागा. असा अनाथ साध्वीचा छळ करून कांहींहो नाहीं मिळयाचें. फिरून लणतें, हें बरे नव्हे बरे.

सुव्रत—अहो शूरसेनराव ! तुमची योग्यता फार मोठी ! आत्माला तुमची बरोबरी नाहीं करितां येत. आमची कन्या दुसऱ्या एखाद्याला वरील.

शूरसेन—महाराज ! ही जघनचपला आहे. नाहीं लणत नाहीं; इच्या घरीं बसलों आहे, बोललों आहे, चाललों आहे, हसलों आहे, खेळलों आहे, पण मी इतका वेडा होईन कीं इजशीं विवाह करीन, असें आपणाला वाटतें काय ?

राजा—मला काय वाटते हे विचारूंच नको. तू काय करशील आणि काय करणार नाहीस याची कोणी खातरी द्यावी ? मला वाटतोस तसा तू नसावास ल्हाणजे झाले !

पार्वती—महाराजांनी यांना शपथेवर विचारावे बरे की वचन देण्यापूर्वी मी यांस वश झाले का ?

शूरसेन—महाराज ! ही अगदी लबाड आहे. पांडुरंगपुरच्या स्त्रियांची आख्या ऐकून माहीतच असेल. हिचे काय मनावर घेतां ? ही सर्वसाधारण होती.

पार्वती—हर ! हर ! मजविषयीं अशी उक्ति यांनीं करावी काय ? देवाला डाळे आहेत, बरे पण यांनाच विचारा. हे ल्हाणतात तशी जर मी असते तर मी सहज वश झाले असते. त्याचे कांहीं खरे मानू नका. ही पहा आंगठी ! किती मौल्यवान ! इच्य'सारखी दुसरी सांपडणे कठीण. अशी आंगठी सर्वसाधारण युवतांस हे देतील असे आपणास वाटते ?

विनता—अरे कर्मा ! त्याचे तोंड खरंदिशीं उतरले. तेंच खरें. सातांपिढ्यांची ही आंगठी, बापापासून मुलाला अशी आलेली. या कन्येशीं याने विवाह लाविला, खास ! हीच त्या विवाहाची साक्ष. याहून मोठे प्रमाण कोणते पाहिजे आहे ?

राजा—या तुझ्या ल्हाणण्याला दुसरे कोणी साक्षी येथे तुला दिसताहेत ?

पार्वती—हो एक आहे. त्याला मी आतांच येथे पाहिले. पण त्याची साक्ष देण्याला मी खुषी नाही. इतका तो लबाड आहे. त्याला वाचाल ल्हाणतात.

सुव्रत-होय. मीही या मनुष्याला आज सकाळीं पाहिले. पण याला मनुष्य कसे लक्षणतां येईल ?

राजा-पहा कोठें आहे तो, आणि घेऊन या त्याला.

शूरसेन-त्याला विचारून काय फायदा ? त्याच्यासारखा लुच्चा या दुनियेंत मिळणार नाही. त्याच्या अंगीं सर्व कांहीं गुण भरले आहेत, खरें बोललें लक्षणजे त्याचा जीव जातो-पाहिजे तें स्वकणार; यानें मी असा आहे असें म्हटलें तर मी तसाच होतो काय ?

राजा-पण तिजजवळ तुझी आंगठी तर आहे ?

शूरसेन-आहे, खरी. पण तिची माझी गांठ पडली येवढ्यावरून सर्व झालें काय ? ही चव्हाळ्यावर बसणारी; मी श्रीमंत लहणून कळतांच इनै आपलीं जाळीं पसरलीं. मीही वेडेपणाने त्यांत सांपडलों. मी अगदीं मुठींत यावा, लहणून प्रथमतः बरेच आढेवेढे घेतले. पदार्थ जितका दुष्प्राप्य तितकी तो प्राप्त करून घेण्याची कामिजनाची इच्छा जास्त ! तेव्हां तिच्या त्या वेश्याजनसाधारण मुरकण्यास आणि गोड गोड भाषणांस भुलून मी तिचें लक्षणें कबूल केलें आणि ही आंगठी दिली; आणि तिनें मला दीडदमडीची बाजारांत घाहिजे त्या वेळीं मिळण्यासारखी अशी एक आंगठी दिली.

पार्वती-माझी आंगठी दीडदमडीची झाली ना ? बरें, तसें का होईना. ती आणावो आपण आणि महाराजच पाहतील कीं दीडदमडीची आहे कीं केवढ्याची आहे ती. देवारे देवा ! कसें यांचें काळीज ! एकीची तशी वाट लाविली, दुसरीची अशी लावणार ! आणा पाहूं कोठें आहे ती आंगठी.

शूरसेन—ती नाही आतां मजजवळ.

राजा—तुझी आंगठी कशी होती बरे ?

पार्वती—महाराजांच्या हातांत आहे तशीच होती साधारण.

राजा—ही आंगठी आहे तुझ्या ओळखीची ? ही नुक्ती त्यांजवळच होती.

पार्वती—आणि हीच रात्री त्यांना दिली ती.

राजा—तर मग ही गोष्ट खोटी आहे. ही तूं सखीच्या हस्ते याच्या घरी पाठविली.

पार्वती—नाहीं, मी खरे होते तें सांगितलें.

[वाचाल येतो.]

शूरसेन—महाराज ! मी कबूल करितों कीं, ही आंगठी इचीच.

राजा—खरे तरी काय समजावें कोणाला ठाऊक ! आतां एक, मागून एक—बेलांत बेल नाही. असा चपापतोस काय ?—मघां ज्याविषयीं झटलें तोच का हा ?

पार्वती—होय, महाराज, तोच हा.

राजा—काय रे. खरे सांग. आपल्या धन्याला भिऊं नकोस. खरे सांगशील तर तुझ्या एका केसाला धक्का बसू देणार नाहीं. खरे सांग. या सरदाराविषयीं आणि या स्त्रीविषयीं तुला काय माहिती आहे ?

वाचाल—महाराज ! आमचे धनीसाहेब जसे दुसरे जहागीरदार तसे. थोडीं बहुत व्यसनं सरदारांला असतात, तशीं आपलीं बेतापुरतीं यांनाही आहेत—होतीं.

राजा—हा द्राविडीप्राणायाम तूर्त राहू दे. विचारतो त्या प्रश्नाचे बरोबर उत्तर दे—यांचें प्रेम या स्त्रीवर होतें का ?

ही आंगठी तुजजवळ कशी आली, हे नाहीस सांगणार, तर तुला सुळीं दिलेच समज.

पार्वती—मी नाही सांगायची.

राजा—तर जाच इला घेऊन.

पार्वती—महाराज, असें करूं नका. मी जामीन देते.

राजा—आतां मला वाटूं लागलें कीं तूं आहेस अशीच ह्मणून.

पार्वती—महाराज ! पाहिजे त्याची शपथ घेईन मला पुरुष माहीत असेल तर.

राजा—तर मग उगींच कां यावर बालंट घेतलें ?

पार्वती—उगींच नाही. हे सरदार दोषी आहेत आणि दोषी नाहीत. यांला वाटतें आहे कीं माझे कुमारीव्रत राहिलें नाही, आणि पाहिजे तर शपथही घेतील. पण मी पाहिजे ती शपथ घेईन कीं कुमारीव्रत माझे अज्ञून कायम आहे. पण त्यांना कोठें ठाऊक आहे हे ? प्रभो ! आपणाला संशय आला तो उगींच. मी तशी नाही वरें ? मी अगदीं धुतल्या तांदुळासारखी आहे. माझे अज्ञून लग्न झालें नाही. पुढें होईल.

राजा—फारच लबाड अं. जा घेऊन इला.

पार्वती—यांना नाही खरें वाटत ! आई, जा, माझा जामीन घेऊन ये. (विधवा जाते.) थोडे दम घरा. ज्याची आंगठी आहे तो आतां येईल आणि मला सोडवील. पण या सरदारांना दोषापासून मुक्त करितें. त्यांना वाटतें आहे कीं इचें सत्व मी हारिलें ह्मणून, पण तसें कांहीं नाहीहो. मी पक्की होते, मी आपलें सत्व नाही हरूं दिलें. त्यांची माझी गांठ पडली असें त्यांना वाटतें आहे, पण तसा प्रकार नाही. त्यांच्या

वायकोची आणि सांचीच त्या वेळीं गांठ पडली आणि गर्भ राहिला ! ती मेली खरी पण तिचे पोटांतले मूल असून जिवंत आहे.—जिका बरे माझा उखाणा. मेली ती जिवंत !—
हे वधा उखाण्याचे उत्तर !

[विधवा जानकीला घेऊन येते.]

राजा—कोणी मंत्रवादाने माझी दृष्टि तर नाही ना बांधली ? स्वप्न तर नव्हेना ? का खरोखरीच ही ती ?

जानकी—महाराज ! खरोखरी कांठली ही ? नांवाची पत्नी !

शूरसेन—नांवाची नव्हे, खरोखर आहे ! माझी धर्मपत्नी सर्व संकटांतून पार पाडणारी हीच. सर्व अपराध पोटांत घालावे.

जानकी—प्राणनाथ ! मीं या कन्येचे सोंग घेतले होते, त्या वेळीं मजशीं किती पण गोड गोड बोललां ! ही आपली आंगठी, आणि हे पत्र ! हे वाचा यांतील वाक्य “जेव्हा माझ्या हातांतील आंगठी तुला मिळेल, आणि मजपासून तुझ्या पोटीं संतान होईल इ. ” हे आले घडून. आतां तर माझे ज्ञानांना ? एकदां नव्हे दोनदां आपणाला मिळविले, ज्ञाना कीं नाही वल्लभानुनय ?

शूरसेन—महाराज, हे गूढ फोडून सांगितले, लणजे जिवंतजीव आहे तोपर्यंत इला मी अंतर देणार नाहीं.

जानकी—हे जर सांगतां येणार नाहीं, किंवा यांत कांहीं खोटे असेल, तर पुनः या दासीला आपले दर्शनसुख न मिळो !—बाई ! मी आपणाला पाहिलेच नाहीं. आपली जानकी नमस्कार करिते.

सुव्रत—आजचा केवढा हा सुदिन ! माझे नेत्र भरून आ-

ले, आतां अश्रुधारा वाहूं लागतील—भळे मृदंगराज—नव्हे पट-
हराज ! तें फडकें घ्या पाहूं. शावास. चल, रहा-घरीं पडू-
न. तुम्ही जवळ असलां ह्मणजे करमेल तरी. पण तोंड मात्र
उघडूं नका अं. त्यांत कांहीं हंशील नाहीं.

राजा—अथ पासून इतिपर्यंत ही मनोहर कथा कानांनीं
ऐकिली पाहिजे. अगे पार्वती ! समजलें. तुझ्या साहाय्यानें
आजचा हा सुदिन जानकीस प्राप्त झाला. तुला चांगला
वर पाहून देऊं अं. अहो विनताबाई !

श्लोक.

केला हा अनुनीत वल्लभ इणें दीर्घे प्रयत्ने अहा !
आलीं विघ्नशते तरी निरविलीं धैर्यप्रभावे पहा !
झाली ईस सहाय ही प्रियसखी सत्त्वा न जी हारवी
होते जें परिणामिं गोड सगळें तें गोड बोले कवी ॥

शूरसेना, आणखी कांहीं तुझें प्रिय होणें राहिलें आहे
काय ?

शूरसेन—महाराजांच्या चरणकृपेनें सर्व कांहीं प्रिय प्राप्त
झालें आहे. आतां कांहीं मागितलेंच पाहिजे, तर हें असो:

श्लोक.

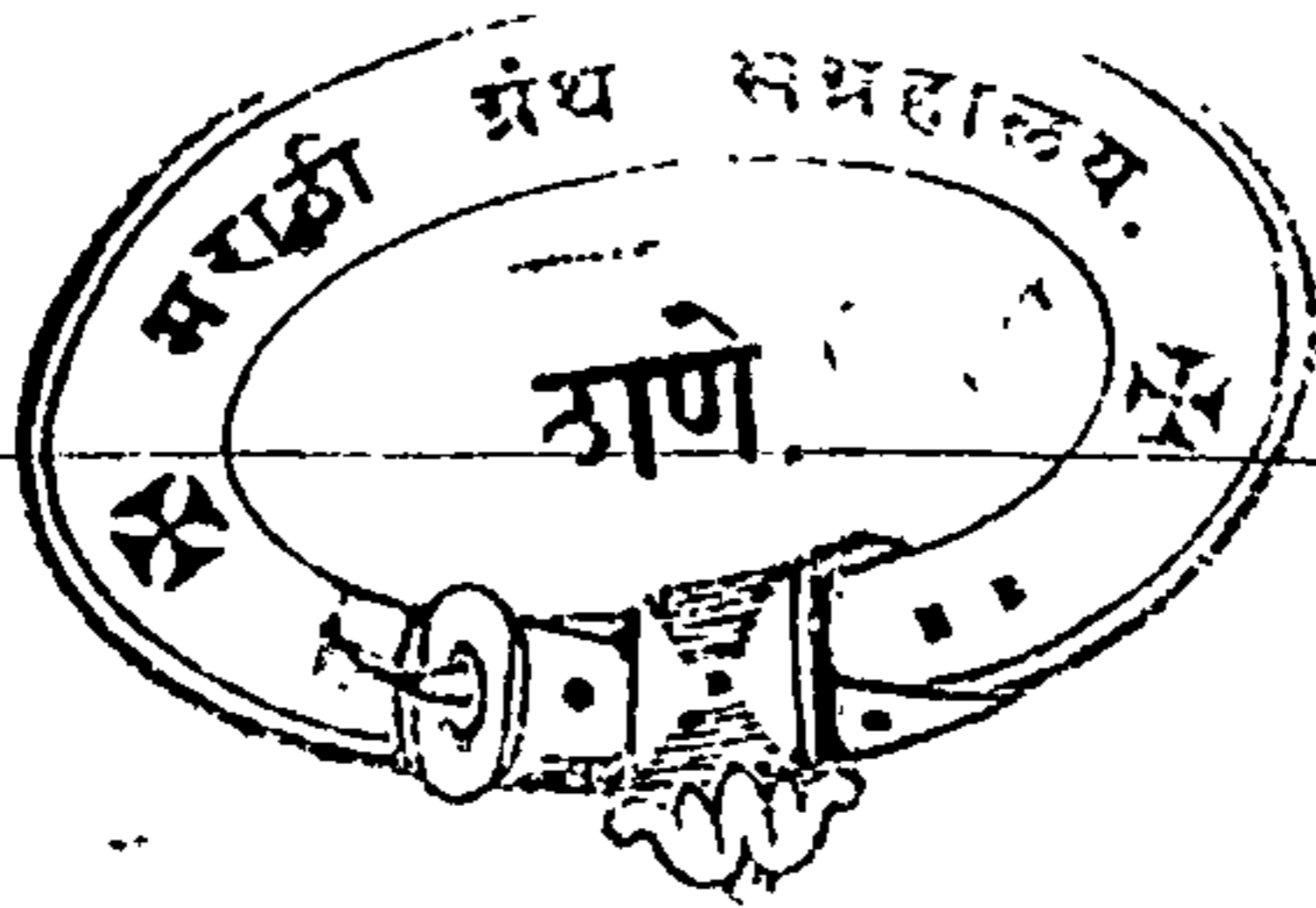
सत्याचा नित्य होवो विजय,
अनृत तें सर्वदा हास पावो ।
खोटा ताठा नुरो तो,
रत विनय गुणी हा सदा लोक होवो ॥

वृद्धांचा मान राखो तरुणजन सदा,
प्रेम निर्व्याज वाढो ।

ध्यावो चित्त प्रभूचे चरण निशिदिनीं,
मोह तो सर्व काढो ॥

राजा—तथास्तु.

[जातात.]

१ निष्कपट.

समाप्त.

तगुणित तुझांस देईन. आतां पहा—जहागीरदार तुमच्या घ-
राभोंवतीं घिरव्या घाळतो आहे; तुमच्या आणि तुमच्या सुं-
दर कन्येच्या पाठीं लागला आहे कीं येवढी गोष्ट कबूल क-
राच आणि लग्न होऊं द्या. तुमचा त्याच्या ह्मणण्यावर विश्वास
नाहीं वसत, आणि तें ही बरोबरच आहे. एकीला टाकलें
तसें दुसरीला कसा नाही टाकणार असें तुझाला वाटतें हें
ठीकच आहे. पण यांत माझे काम होण्यासारखें आहे. तें
कसें ? तुझी आपल्या कन्येला हो तर ह्मणायला सागा,
ह्मणजे मग पुढें कसें काय करायाचें तें मी सांगेन. युवती रु-
कार देण्यापूर्वीं जें कांहीं मागेल तें देण्याला उल्लू पुरुष तयार
होतात, हें तुझाला ठाऊक असेलच—तेव्हां जहागीरदाराच्या
कुळांत पिढ्यानापिढीची जी एक बहु मोलाची आंगठी आहे,
व जी हल्लीं माझ्या पतीच्या बोटांत आहे, ती तुमच्या कन्ये-
नें त्याजवळ मागितली तर त्यांच्यानें 'नाहीं' नाही ह्मणवणार.
पुढें आपणाला पस्तावा हेईल याचें भान त्यावेळीं पुरुषाला
नाहीं राहत.

विधवा—आतां समजलें तुझी हिकमत ! बऱ्या कीं ग आ-
तांच्या पोरींना पतीचें मन वश करून घेण्याच्या युक्ति सुचतात !

जानकी—आतां झालीना बाई तुमची खातरी कीं मी
भलतें सलतें काम तुझाला किंवा तुमच्या कन्येला नाही सां-
गत अशी ? तुमच्या कन्येला सांगायचें ह्मणून येवढेंच. वश
झाल्यासारखें दाखविण्यापूर्वीं तिनें ही आंगठी मागावी, मग
संकेत करावा, आणि आपले जागो मला पाठवून आपण
अलिप्त तें अलिप्तच राहावें. हें माझे कार्य झालें ह्मणजे ति-
च्या लग्नास जो काय खर्च लागेल तो मी आणखी देईन.
यांत तर कांहीं वावगें नाहींना ?